

NOORDER

Nb

№ 3 - September 2021 - Jaargang 45
Landschap, identiteit en duurzaamheid in het Noorden

Iedereen doet mee

INTO NATURE INSPIREERT TOT VEERKRACHT
RESPECTEER NIET-MENSEN ALS MENSEN
ZOUTWINNING BEDREIGT WADDENZEE

BREEDTE

Vooraf

Kleur bekennen

Idealiter voelt iedereen zich in een democratie gezien en gehoord. In een representatieve democratie vertrouwen we anderen en laten we hen voor ons spreken. Een mooi construct, maar wel een dat wankelt als het vertrouwen in die 'anderen' afneemt.

Een manier om dat vertrouwen weer op te bouwen, is om het aan de burger terug te geven en hechter samen te werken. Maar dat samenspel blijkt in de praktijk weerbarstig. Burgerparticipatie is een relatief nieuwe manier van samenwerken, met spelregels waarover niet iedereen het eens is. Daardoor gaat er een hoop mis: burgers en bestuurders willen allebei vooruit, maar plannen verdwijnen in papier.

Een ander obstakel: hoe luister je naar stemlozen? Hoe ken je hun geluid? Niet-mensen kunnen geen partij oprichten en niet deelnemen aan een participatietraject. Juist daarom is onze verantwoordelijkheid hen te begrijpen en representeren des te groter, stelt Maarten Meester in zijn essay.

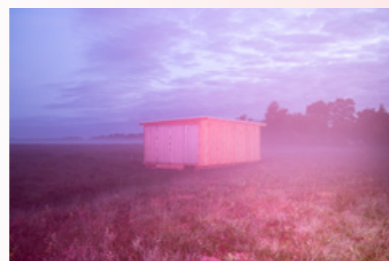
Is participatie dan niet de manier? Laten we daar nog even geen antwoord op geven. Laten we in het midden meanderen, onderzoeken wat werkt en niet om tot een kleurrijker antwoord te komen dan 'ja' of 'nee'.

In dit nummer staat kleur centraal, ook conceptueel. We vroegen kunstenaars het thema te verbeelden. Als we willen dat iedereen in de maatschappij meedoet, moeten we uiteenlopende meningen niet tegenover elkaar zetten maar omarmen als verrijking. Want als je zwart en wit schuwt, krijgen kleuren vrij spel.

Bente van Leeuwen

redactie@noorderbreedte.nl

Inhoud

2

Veerkracht van het veen

'We blijven worstelen, maar steeds met nieuwe energie.'

38

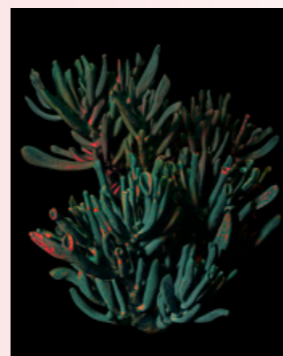
Zoutwinning bedreigt komberging Vlie

Bij twijfel stoppen, was de afspraak. Maar nu Waddenzeeonderzoekers alarm slaan, laat de minister zoutwinning toch doorgaan.

Omslagbeeld

Boiling Water,
Hollyhock, 2017 uit de serie
Fluorescent Signals,
©Lisa van Casand 2015-2021

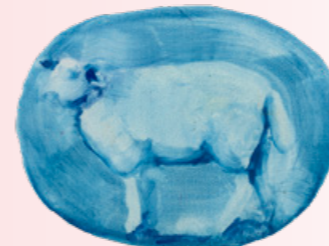
Thema: iedereen doet mee

14

Botanische martelkamer

Coverserie Noorderlicht van
Lisa van Casand.

16

Gelijke rechten voor mens en niet-mens

Te veel milieu- en natuurbeschermers houden te weinig rekening met niet-mensen. Zo betoogt filosoof Maarten Meester.

22

Podcast Burgerkracht

Ambtenaar Liesbeth van de Wetering en filosoof Nynke Kloppenburg over burgerparticipatie.

24

Van burgerplan naar werkelijkheid

KNHM-adviseurs helpen initiatieven naar de finish.

30

We laten de grutto mooi roepen

Geen vogel krijgt zo'n stem als de grutto. Toch komt zelfs hij niet boven andere stemmen uit.

36

Doe het zelf én samen

Een uitnodiging om meer te participeren.

Rubrieken

KLIMAATWERK

8

David Ekkers
kocht een stuk regenwoud.

42

Jildou de Raad
startte kettingkledingruil.

STUDENT EN SCRIPTIE

10

Nynke Agnes Postma
verwelkomt de zee.

LANDSCHAP VAN DE TOEKOMST

44

Verkeerspsycholoog Karel Brookhuis
schetst toekomst zonder rijbewijzen.

MEER NOORDERBREEDTE

48

Lezersaanbieding
Naar het strand.

Maurice Meewisse

Prospecting - 52°41'04.4"N 7°00'16.5"E

Rieja Raven blikt terug op haar vorig jaar verschenen stuk over welke coronalessen we kunnen trekken uit het Bargerveen, het decor van kunstmanifestatie *Into Nature*. De belangrijkste blijft fier overeind staan: wees veerkrachtig.

Tekst Rieja Raven / Beeld Heleen Haijtema

03

VEERKRACHT
VAN HET VEEN

Roger Hiorns
 World Disclosure - 52°40'40.0"N 7°00'23.9"E

Navid Nuur
 Contact / 52.6769, 699725 / 425.000 v. Chr. - 52°40'36.6"N 6°59'50.4"E

Nina Canell

Craver - 52°42'07.9"N 7°01'33.8"E

De symbiose tussen kunst en landschap is het handelsmerk van *Into Nature*. Vorige zomer waren we in de ban van de coronacrisis, dus kon ook de symbiose niet doorgaan. De kunstmanifestatie zou in 2020 plaatsvinden in het Bargerveen. Voor Noorderbreedte schreef ik toen een artikel met 'coronalessen uit de geschiedenis van het veengebied'. De geschiedenis en het landschap zelf hebben immers al zoveel te bieden, veel meer dan alleen het decor zijn voor kunst, hoe geschikt ze daar ook voor zijn.

Hoogveen is een voorbeeld van veerkracht. Iedereen die er weleens overheen is gelopen, weet dat het letterlijk veert onder je voeten.

Eén van de lessen was dan ook dat blijven veren een goed idee is: laat je niet uit het veld slaan en zoek naar creatieve uitwegen.

Nu de pandemie zich langzaam beter laat controleren, is een enorm natuurgebied de perfecte plek om op een veilige manier *land art* te zien. *Into Nature* liet zich niet uit het veld slaan en in de zomer van 2021 staan de kunstwerken alsnog in het veenreservaat. Ook kunst kan veerkracht verbeelden: in kunst kun je leegte ervaren, je kunt er grenzen in zien, of juist een nieuw perspectief. Hadden we vorig jaar gehoopt dat we tegen deze tijd wel bij het 'nieuwe normaal' aangeland zouden zijn, nu zien we dat niets minder waar is. We blijven worstelen, maar steeds met nieuwe energie.

Langste palindroom

Achttien kunstenaars uit alle windstreken maakten voor *Into Nature* een werk dat geïnspireerd is op het hoogveengebied, met als thema *new energy*. Energielandschap plus Bargerveen is vervening, net als $1 + 1 = 2$. Vervening is letterlijk energielandschap, want hier is met energie in de vorm van spierkracht en machinekracht energie gewonnen, zoals turf voor in de kachel.

In de eeuwen daarvoor was het mysterieuze hoogveen 'land dat niet te betreden is en water dat niet te bevaren is', aldus Tacitus. Dit onbegaanbare land transformeerde in enkele decennia tot een rechtlijnig energielandschap. Nu ligt het er opnieuw ogenschijnlijk onaangeroerd bij en stellen natuurbeschermers alles in het werk om het veenmos nieuw leven in te blazen. De cirkel is rond, zou je kunnen zeggen.

Het neonwerk van Chaim van Luit (2021) dat op *Into Nature* te zien is, deed me denken aan deze cirkel. Het is gemaakt met het langste palindroom ooit als uitgangspunt. De kunstenaar gebruikt het water als een spiegel, de natuur maakt de zin én de cirkel, compleet. Het palindroom luidt '*in girum imus nocte et consumimur igni*', oftewel: 'wij dolen rond in de nacht en worden door vuur verteerd'. Een zin zo mysterieus en verzwelgend als het veen zelf.

Natuurgeweld

Ook natuurgeweld is energie. In de zomer van 2021 laat Covid-19 ons nog niet los, maar dat is niet alles. Natuurrampen voltrekken zich in landen om ons heen en komen steeds dichterbij. In Turkije, Griekenland en op de Balkan staat de wereld in brand, terwijl in Duitsland en België de wereld onder water staat. Grote woorden als 'apocalyptisch' verschijnen op de voorpagina van de krant.

Hier dacht ik aan toen ik het kunstwerk *Performing a Landscape* (2020) van Jan Robert Leegte zag op *Into Nature*. Het is een video-installatie in een zeecontainer. Kunstmatige intelligentie genereert een storm met wind, te zien via projecties en video. Het is alsof je de storm gadeslaat van onder water, terwijl bomen en wolken boven je tekeergaan in de wind. Het is een capsule in tijd en ruimte, waarin natuurkracht het voor het zeggen heeft. Het vervreemdende perspectief versterkt dit effect. Het dwingt respect af voor natuurkracht. Desolaat, onherbergzaam,

je kunt je eraan overgeleverd voelen. Aan de andere kant voel ik me er ambivalent en bijna ongemakkelijk bij dat juist een landschapssimulatie, maakbaarheid door de mens in optima forma, de kracht van de natuur zo dichtbij laat komen.

Accepteer dat je niet alles in de hand hebt, want een crisis komt altijd onverwacht,

was een andere les die ik vorig jaar noteerde. Lukt ons dat, in deze raadselachtige tijden? En moeten we niet juist eindelijk iets dóén? •

Semá Bekirović

All that is Solid 52°41'41.8"N 7°01'33.6"E

PREMIUM

Into Nature is nog tot en met 24 oktober 2021 te bezichtigen. Als Noorderbreedte-abonnee koop je online tickets met 25 procent korting. Ga naar intonature.net/tickets en gebruik de kortingscode **NB2021**.

Was hij met een Friezin, of een Drentse, dan was hij hoogstwaarschijnlijk niet begonnen aan dit avontuur. Maar David Ekkers (33) deelt zijn leven met de Braziliaanse Marina. De twee evolutiebiologen kochten 231 hectare regenwoud aan de oostkust van Brazilië. En werden daarmee natuurbeschermers. Het begon met de wens om niet te ver van de familie in Marina's geboortestad São Paulo een eigen stek te hebben. In 2014 kreeg David Ekkers, promovendus aan de universiteit van Groningen, een stevige burn-out. Terwijl hij weer opkrabbelde gingen ze serieus op zoek. Ze stuitten op een enorme lap Atlantisch

regenwoud, op vier uur rijden van São Paulo. De nabestaanden van de overleden eigenaar wilde ervanaf. 'Het Atlantisch regenwoud ligt langs de hele oostkust en is nog bedreigder dan ander regenwoud', vertelt Ekkers. 'Het is in een veel verder stadium van ontbossing. Die is daar al tijdens het kolonialisme gestart en er zijn nog maar een paar snippers intact.' Hun woud is deel van zo'n snipper. Het kostte slechts 250 duizend reaal (45 duizend euro), maar wel inclusief een paar jaar administratief en juridisch gedoe om de grond op hun naam te krijgen. Half september waren de eigendomsdocumenten eindelijk voor elkaar.

De biodiversiteit is rijk in het natuurgebied met kenmerken van zee- en landklimaat. Er groeien orchideeën en bromelia's. Er leven kolibries en toekans. Net als zeeschildpadden, apen, krokodillen, panters en buideldieren. Muggen en andere steekbeesten ook, die hen lekprikken. En giftige slangen. Als diehard biologen kunnen zij ertegen. Ekkers: 'Dit is de mooiste plek op aarde, we waren direct verliefd toen we hier voor het eerst kwamen. We hadden het gevoel: hier horen wij te zijn, dit is ons plekje.' Zo'n bijzonder bezit schept verplichtingen. David en Marina voelen natuurbescherming

Regenwoud voor 45.000 euro

Tekst Ellis Ellenbroek / Beeld Sebastiaan Rodenhuis

als een roeping. Daarom maken ze van hun regenwoud een privé-reservaat. 'In Brazilië is dat een officiële juridische status voor land dat je wilt beschermen. Dan mag je het niet meer aanraken.' Wat wel mag is percelen laten leasen. 'Volgens de wet moet twintig procent van de grond van boeren in het Atlantisch regenwoud inheemse natuur zijn. Als ze dat zelf niet halen, mogen ze elders compenseren. Wij onderzoeken nu hoe de conservatiemarkt werkt. Het systeem is nog niet zo booming. Maar wij zouden het geweldig vinden om via die lease-

opbrengsten meer regenwoud te kopen en te behouden, en bij de lokale boeren draagvlak voor natuurbehoud te kweken.' Davids burn-out indachtig nemen ze de tijd voor hun missie. Ook omdat conservatie iets van lange adem is. En er moet ook eerst weer wat geld in het laatje komen. Marina is fulltime onderzoeker aan de universiteit van Oldenburg, David vond onlangs een baan als ecologisch adviseur bij een bureau in Haren. 'De grond in Brazilië was weliswaar goedkoop, maar door de administratieve rompslomp en doordat we er een huis hebben

gebouwd, zijn we wel blut nu.' Op locatie in Brazilië houdt een opzichter de wacht. Hij zwaait regelmatig met een machete door het groen. 'Anders zien we het huis straks niet meer.' David en Marina hebben ook voor de opzichter een huis gebouwd. Het stel wacht in Groningen op de komst van hun eerste kind. Sowieso vliegen ze, uit milieuoogpunt, niet vaker dan een keer per jaar naar Brazilië. Ekkers: 'Ik heb uitgerekend dat ons regenwoud elk jaar 22 retourvluchten aan CO₂ opneemt. Daarvan gebruiken wij er dus twee.' •

De stijgende zee valt steeds lastiger te bedwingen. Volgens Nynke Agnes Postma moeten we dat ook helemaal niet willen.

Slaan we op de vlucht voor klimaatverandering? Of blijven we vechten om te kunnen blijven wonen in het noordelijk zeeleigebied? Als geboren en getogen kust-Friezin kies ik voor het laatste. Vanuit mijn opleiding als stedenbouwkundig ontwerper heb ik me de vraag gesteld of dat kan. Hoe richten we ons landschap zo in dat we hier kunnen blijven wonen? De zeespiegel stijgt. Dat is op zich niet eens bijzonder: fluctuaties in het zeeniveau zijn van alle tijden. De Waddenkust staat van het begin af aan bloot aan een continu ritme: afkabbelen en aanslibben, afkabbelen en aanslibben, afkabbelen en aanslibben. Mensen woonden en floreerden duizenden jaren lang aan de Wadden-zee. De oudste bewoners woonden op onduidelijke grenzen tussen land en water. Ze streken neer op hoge kwelderwallen en bouwden terpen en dammen zodat ze de hoogste waterstand konden doorstaan. Iedereen bewoog mee op het ritme van de zee – hoog of laag.

Noodzaak

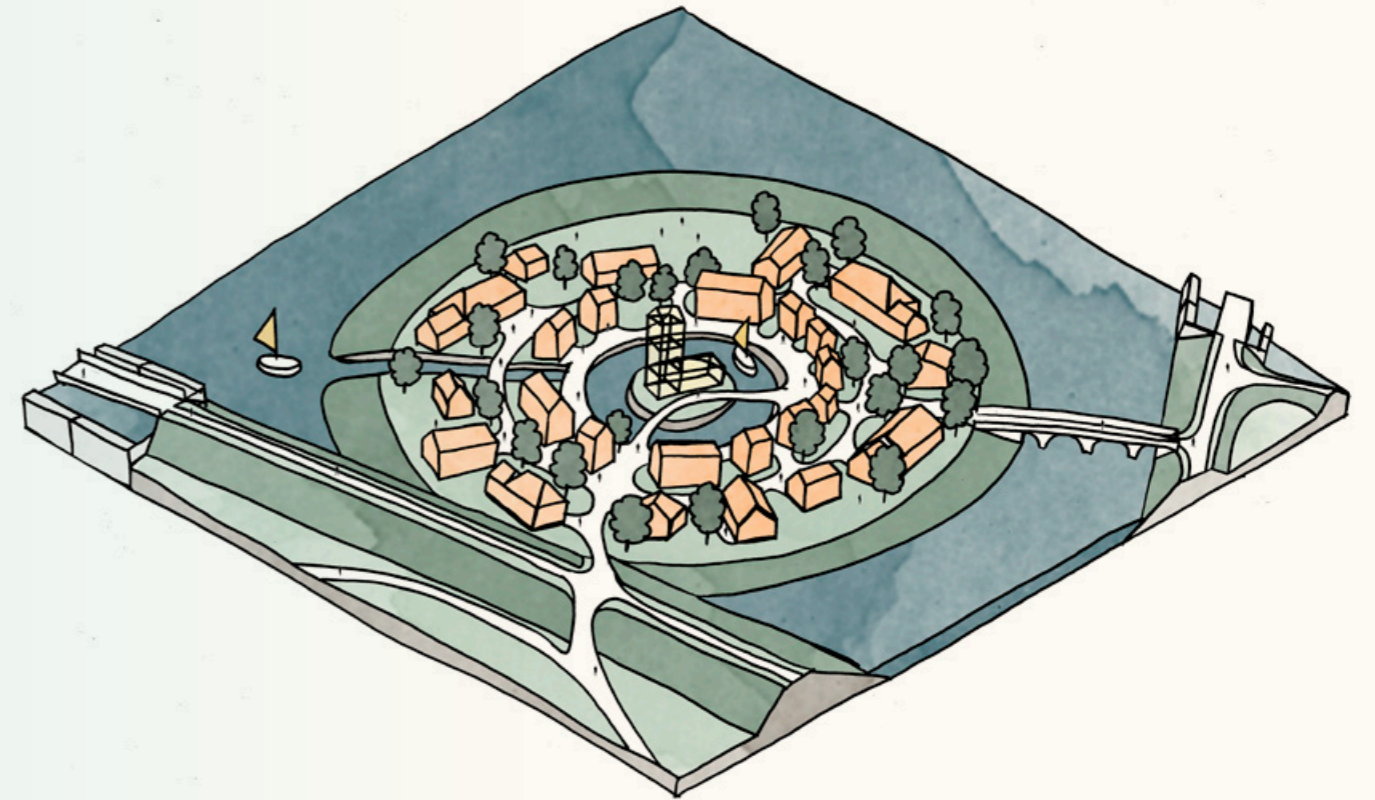
Als een bewegende zeespiegel door de tijden heen normaal is, waarom is die voor ons in deze moderne tijd dan toch een probleem? Terugkijkend naar onze historie kunnen we lessen trekken voor onze toekomst. In vergelijking met onze voorouders gaan we nu heel anders om met de zee. De vroegere bewoners leefden mét de zee, kozen veilige delen uit om te wonen en beschermden zichzelf met lage dijkes en terpen. Tegenwoordig hebben we ons bijna volledig van de zee afgesloten en haar onze rug toegekeerd. Door hoge dijken te bouwen zijn we onze fysieke binding met haar kwijtgeraakt. Wij hebben de zee haar natuurlijke toegang tot het zeeleilandschap ontzegd en daardoor kan ze ons land niet meer ophogen. Maar dat land overstroomt waarna achtergebleven sediment het land ophoogt, is vitaal voor de dynamiek van het kustlandschap. Deze opslibbing zorgt ervoor dat de kleibodem met de hoger wordende zeespiegel kan meegroeien. De hoog opgeslibde delen, kwelderruggen,

worden het minst vaak overspoeld, waardoor mensen zich er relatief veilig konden vestigen. Om ook tijdens de hoogste waterstanden droog te kunnen blijven wonen, wierpen de kustbewoners op deze hogere delen terpen op. Dat kun je prachtig terugzien op hoogtekaarten van het zeeleilandschap: de terpdorpen staan in een rij op de hogere kwelderruggen.

Deze dynamiek is stilgevallen. Achter dijken staat de hoogte van onze bodem stil in de tijd. Het land kan niet langer meebewegen met de stijgende zeespiegel. Dat maakt het hoogteverschil tussen het maaiveld en de Waddenzeespiegel alsmaar groter. Hoe groter dat verschil, des te groter de ramp als de dijk breekt: het aantal slachtoffers tijdens de Watersnoodramp van 1953 was direct gerelateerd aan de diepteligging van de polders. Dat dijken onder extreme omstandigheden kunnen breken, zagen we heel recent in Duitsland, België en Limburg. En door klimaatverandering zal dat steeds normaler worden. Naast de ernstige gevolgen van zo'n abrupte ramp, voltrekt er zich ook een stillere ramp: het landschap verzilt en vernat. Door de toegenomen druk van het grotere volume zeewater maakt kwel verder achter de dijk het grondwater zouter, met alle gevolgen van dien voor de inheemse flora en fauna, maar ook voor onze gewassen. De vruchtbare zeelei is als goud voor de landbouw en een aanzienlijk deel van onze nationale landbouwproductie vindt plaats op deze rijke bodems. Maar verzilting en vernatting dreigen de kwaliteit en kwantiteit van de grotendeels ziltintolerante oogst te beïnvloeden. Voor boeren is het daarom belangrijk om mee te denken en praten over hoe we deze ontwikkelingen kunnen bestrijden. Wellicht voelen agrariërs op de lageregelegen gedeelten van het kleilandschap bij de zee deze dreiging nu al wat scherper dan hun collega's op de hogere gronden.

Nieuwe kijk

De dijken verbreden en verhogen zal het antwoord niet zijn; kwel zal de interne waterproblemen blijven verergeren en steeds verder het

Sterk water

Tekst & beeld Nynke Agnes Postma

binnenland indringen. De dreiging van een dijkdoorbraak blijft en de gevolgen van een overstroming worden ernstiger vanwege de steeds grotere afstand tussen land en zeespiegel.

In mijn scriptie *Sterk water* zocht ik daarom een andere houding. Hoe kunnen we onszelf en het landschap beschermen tegen de gevolgen van een hogere zeespiegel, als we niet meer op de dijken kunnen bouwen?

Ik zie zeespiegelstijging niet alleen als een bedreiging, maar vooral ook als een kans. Daarom zoek ik naar mogelijkheden om te leven mét de zee, in plaats van ondanks de zee.

Mijn pleidooi is om terug te keren naar de oude dynamiek, maar dan in een nieuwe vorm. Dijken zullen nodig blijven voor onze veiligheid, maar haal op gerichte plekken de zee naar binnen. Lokaliseer de kwetsbare, lage gronden, laat op gecontroleerde wijze de zee daar toe en geef natuurlijke processen de kans om het land daar op te slibben totdat het hoog genoeg is om risico's op ernstige overstromingen, verzilting en vernatting te verkleinen. Net zoals vroeger komt de hoogte van het land dan beter in verhouding te staan tot de hoogte van de zeespiegel.

Maar waar vind je tegenwoordig ruimte voor opslibbing? Waar is nog ruimte voor de zee?

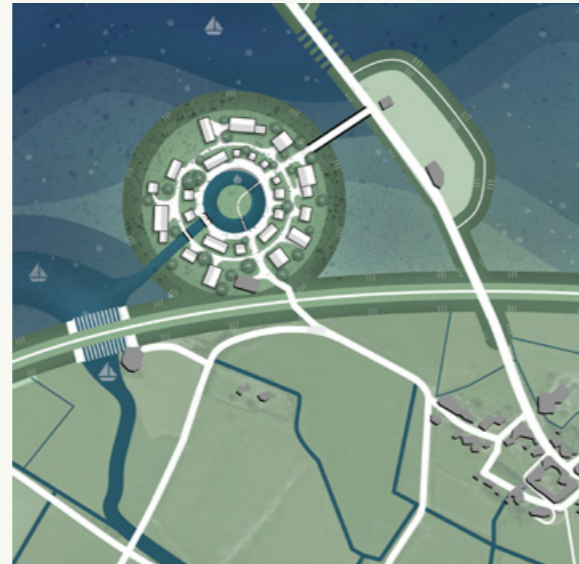
Natuurkrachten in onze moderne samenleving terugbrengen, is een complex vraagstuk. Elke vierkante meter van ons landschap is in gebruik. Toch denk ik dat het van vitaal belang is voor het zeekleilandschap om ruimte te vinden voor de zee. Niet alleen vanwege de voordelen die het heeft voor het alledaagse leven in deze regio, maar ook omdat we met onze hoge dijken een elementair deel van dit unieke landschap zijn kwijtgeraakt: namelijk de natuurlijke getijden. Ik beschouw het als een vorm van landschapspijn dat de verbinding tussen het zeekleilandschap, zijn inwoners en de zee verloren is gegaan.

Vruchten

We kunnen het land toekomstbestendiger maken door lage gronden aan de kust tijdelijk terug te geven aan de zee. Opslibbing maakt het land hoger, zodat het gebied op de lange termijn een kleiner risico loopt op verzilting, vernatting en overstroming. De hogere ligging van het land creëert meer afstand tussen het maaiveld en de grondwaterspiegel. Ze beschermt zo de oogst tegen verzilting, maar ook de binnendijkse natuur die vaak niet tegen de zoutere omstandigheden bestand is.

Laaggelegen, geschikte gronden kunnen we tijdelijk teruggeven aan de zee, waardoor het land toekomstbestendig kan opslibben. In Noordoost-Groningen zijn er al experimenten met het ophogen van

landbouwpercelen met zeeslib. Na zes jaar zijn met slib opgehoogde percelen weer door de regen zoet gespoeld en bruikbaar voor de reguliere landbouw. Dat is een relatief korte tijdsinvestering, waarmee we agrarische belangen voor de toekomst zeker kunnen stellen. Natuurontwikkeling krijgt kansen als we land (tijdelijk) teruggeven aan de zee. Nieuwe randen tussen land en water bieden ruimte voor een uitbreiding van habitat van inheemse flora en fauna. Dat is een prachtige winst in deze tijden van ecologische teloorgang.

De moderne terp: een stedenbouwkundige oplossing om weer mét het water te leven. Laten we de zee niet langer de rug toekeren

Ook mensen kunnen de vruchten plukken van een herstelde verbinding met de zee. Naast voordelen als minder risico op ernstige overstromingen en verzilting van het land, heeft ze ook mentale voordelen. Door nauwer met de zee in contact te komen, vergeten we haar kracht niet meer. Zo zijn we steeds meer huizen gaan bouwen in de lageregelegen delen van ons land. Maar dat is in de buurt van rivieren en zeeën niet altijd verstandig. De nabijheid en de kracht van de zee kan ons daaraan blijven herinneren. Onze huidige hoge zeedijken zijn grote barrières in het landschap. Door

Hoe kunnen we onszelf en het landschap beschermen als we niet meer op de dijken kunnen bouwen?

de zee binnen te laten, onder veilige begeleiding van een stelsel van lagere dijken, maken we haar zichtbaarder en tastbaarder. De zee lokaal toelaten kan verder de leefbaarheid en economie verbeteren. Zo heeft bij Holwerd aan Zee het vooruitzicht op een herstelde relatie met de zee het dorp op bewonderenswaardige wijze gestimuleerd. Leegstaande huizen verkopen gemakkelijker en de toeristische aantrekkingskracht van het dorp is groter. De zee dichterbij de mens halen, nodigt uit tot meer interactie met het water. Het biedt recreatieve en toeristische mogelijkheden: nieuwe vaarroutes tussen binnen- en buitenwater, recreatieve wandel- en fietsroutes, kansen voor watersport en horeca, natuurontwikkeling, natuurtoerisme.

Door de zee te onthalen in onze woonwereld ontstaan prachtige nieuwe kansen. Wonen op of aan het water is aantrekkelijk. Denk aan nieuwe terpdorpen op recent opgeslibde oevers of Halligen-achtige eilandjes in een binnendijks, maar dynamisch getijdengebied. Binnen de context van de natuurlijke dynamiek en het landschap passende stedenbouwkunde kan ook helpen om geld bij elkaar te krijgen voor een grote landschappelijke ingreep.

De herstelde relatie tussen land en water kan in krimpgebieden aan de kust zorgen voor een boost van de plaatselijke leefbaarheid en economie. De innovatieve, in het verhaal van het landschap passende woonkernen, zorgen niet alleen voor

extra woonruimte, maar ook voor werkgelegenheid in de horeca en het toerisme.

De zee toelaten is niet alleen een kansvolle reactie op klimaatverandering en zeespiegelstijging, het werkt bovendien preventief: opslibbing gaat klimaatverandering tegen. Kwelders, begroeide hoog opgeslibde gronden, slaan namelijk grote hoeveelheden CO₂ op. Op de juiste locaties kunnen we gebruikmaken van de kracht van de zee zelf: laat het water binnen en het land zal opslibben. Dit is de natuurlijke staat van dit landschap. De zee trekt zich vanzelf terug als haar werk erop zit en het land te hoog wordt om regulier te overstromen.

Als lid van een nieuwe generatie ontwerpers van de buitenruimte en als geboren en getogen inwoner van het zeekleigebied, zie ik het als een verantwoordelijkheid om na te denken over onze relatie met de zee. Het vraagstuk is groot en complex, wat navigeren bemoeilijkt. Toch zou ik graag zien dat het onderwerp meer op de publieke agenda komt: de gevolgen van zeespiegelstijging lijken misschien nog ver weg, maar het is nu tijd om aan de slag te gaan. Nieuwe strategieën en denkwijzen in het omgaan met de stijgende zee implementeren, vergt veel tijd. Deze kwestie en hoe we besluiten ermee om te gaan als samenleving gaat ons allemaal aan. Met dit stuk doe ik daarom ook een oproep om het gesprek over de gevolgen van de zeespiegelstijging in ons lage, natte land te (blijven) voeren. •

PREMIUM

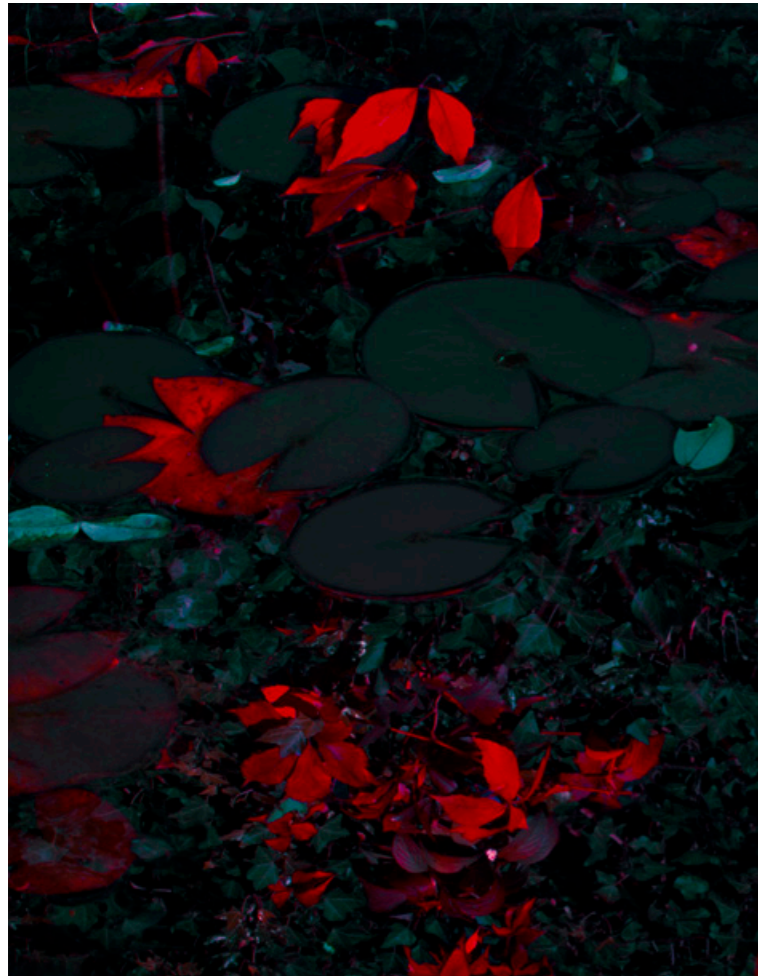
Meer lezen

van Nynke Agnes Postma over het Friese terpen- en kleilandschap doe je online. Ga naar noorderbreedte.nl/rubriek/sterk-water/

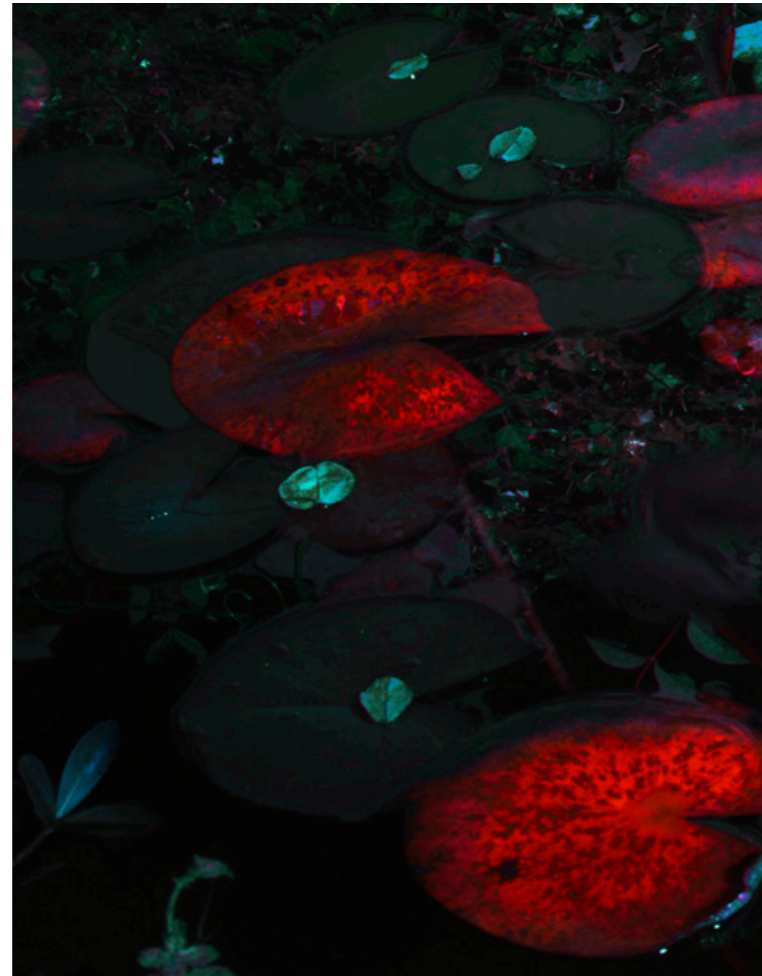
Nynke Agnes Postma studeerde afgelopen zomer af als stedenbouwkundig ontwerper bij Ruimtelijke ontwikkeling aan de hogeschool NHL Stenden. Haar scriptie *Sterk water* ontving een nominatie voor de Leeuwarder Courant Awards 2021.

THEMA

Iedereen doet mee

Pond Ecology, 2020

IEDEREEN DOET MEE

Botanische martelkamer

Tekst Wim Melis / Beeld Lisa van Casand

Hebben dieren, planten en dingen recht op een veilig bestaan of behoort de aarde toe aan de mensen, om naar believen te gebruiken? Het lijkt geen twijfel meer dat mensen enorme schade hebben toegebracht aan de natuurlijke wereld. Het ecosysteem is wellicht onherstelbaar verstoord en de aarde zelf heeft veel littekens opgelopen. Lisa van Casand is geïnteresseerd in de complexe verbondenheid tussen mensen en de wereld om ons heen, en in hoe we ons verleden van natuurlijke exploitatie kunnen ombuigen naar een nieuwe solidariteit.

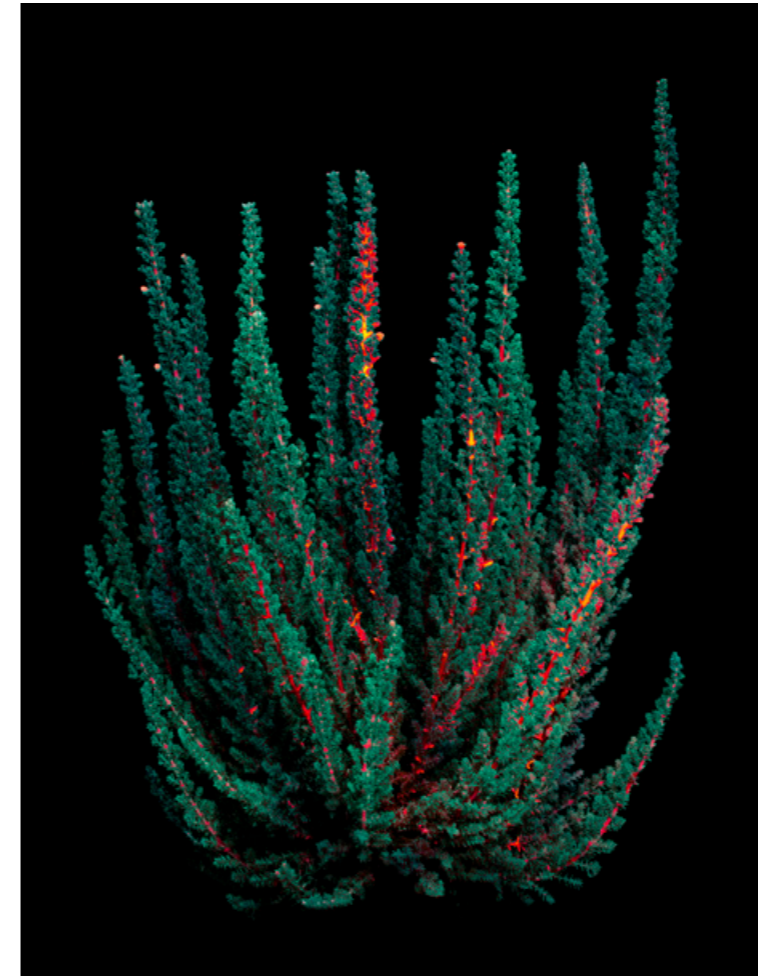
Fluorescent Signals is een onderzoek naar de reactie van planten op stress. Kan flora ook pijn voelen of is dat voorbehouden aan mensen en dieren? Als planten groeien reageren ze continu op hun omgeving, op externe prikkels. Tuinbouwers weten al langer dat ze de reactie van planten op gevaar met cameratechnologie kunnen beoordelen, nog voordat er zichtbare beschadigingen zijn. Planten waarvan delen onder stress staan, stralen namelijk voor het menselijk blote oog onzichtbare signalen uit: ze worden fluorescent. Met een speciale versie van die technologie (van het bedrijf PhenoVation) kan Van Casand er hoge kwaliteit foto's van maken.

In haar 'botanische martelkamer' stelt ze planten bloot aan aanvallen. Ze overgiet ze met bleekmiddel, azijn en andere agressieve stoffen. Ze kookt bladeren levend en zet ze in vlam. De foto's, tijdsopnamen van de eerste dertig seconden, laten duidelijk zien hoe planten onmiddellijk op de folteringen reageren met hun onzichtbare uitroepen. Daarmee geeft ze een draai aan klassieke stillelevens. We zien planten hier niet langer als stille omstanders, maar als levende wezens. Met pijnkreten die we niet kunnen horen, maar nu wel zien. Zo zijn ze symbolen voor de onzichtbare schade die we onze omgeving aandoen.

Dit jaar spiegelt Noorderlicht de thema's in Noorderbreedte aan gebeurtenissen en plekken elders. Soms ver weg en soms juist dichtbij, verborgen in het volle zicht.

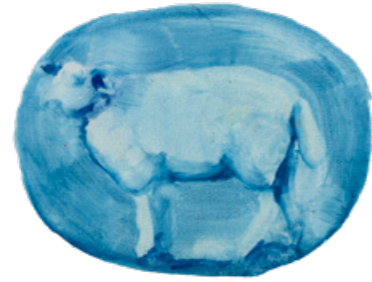
Fluorescent Signals

van Lisa van Casand is t/m 4 oktober te zien in de Akerk in Groningen als onderdeel van het Noorderlicht 2021 internationaal fotofestival *The Makeable Mind*. Na die datum loopt het festival nog langer door in Friesland (tot 31 oktober) en Den Haag (tot 28 november).

Vinegar, Heather, 2015

IEDEREEN DOET MEE

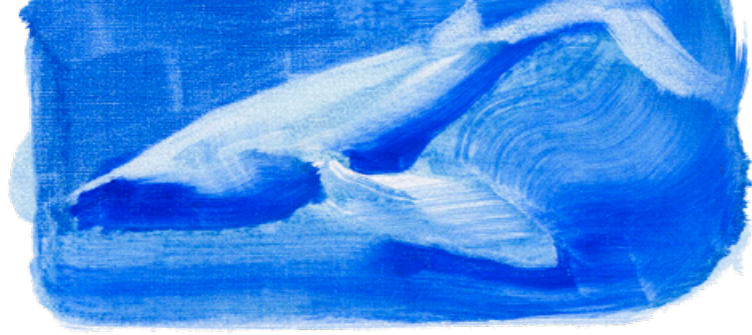
~ Essay ~

GELIJKE RECHTEN VOOR MENS EN NIET-MENS

Op zichzelf is er niets mis met visvangst en -consumptie, met dieren houden en slachten, met ingrijpen in het landschap, vinden zelfs natuurbeschermers. Ten onrechte, meent filosoof en Nb-eindredacteur Maarten Meester.

Tekst Maarten Meester / Beeld Marijke Klamer

‘Vissers zijn de oudste gebruikers van de zee en daarom moet er echte samenwerking met hen zijn indien windmolenparken op zee worden gebouwd.’

Aldus sprak onlangs Peter van Dalen, Europarlementariër van de ChristenUnie. Als filosoof kijk ik met verbazing naar het stellige ‘en daarom’. Vallen er geen radicaal andere conclusies te trekken uit de premisse dat vissers ‘de oudste gebruikers van de zee’ zijn? Denk aan: en daarom wordt het nu tijd dat zij vissen en andere zeebewoners eindelijk eens met rust laten.

Daarbij betwijfel ik als eerstejaars student milieu-natuurwetenschappen of de premisse zelf wel klopt. Vissers ‘de oudste gebruikers van de zee’? Volgens mijn studieboek is het leven op aarde hoogstwaarschijnlijk in water ontstaan. In de beginjaren van onze planeet, vanaf 4,6 miljard jaar geleden, bereikte de ultraviolette straling van de zon namelijk ongefilterd de aarde. Die straling zou aminozuren en eiwitten – essentieel voor leven – direct hebben vernietigd. Maar in water was beneden de tien meter die straling niet schadelijk meer. De oudste fossielen, van 3,5 miljard jaar terug, stammen dan ook allemaal van organismen die in het water hebben geleefd.

Van later, uit de Cambrische explosie van 541 miljoen jaar geleden, zijn er enorm veel fossielen gevonden van ongewervelde zeedieren. Van nog later, 485 miljoen jaar geleden, dateren de eerste fossielen van vissen. Pas onvergelijkbaar veel later duiken Van Dalens vissers op: 4 miljoen jaar

geleden voor wie soepel rekt (de eerste mensachtigen) en 300 duizend geleden voor wie iets strenger is (homo sapiens). Saillant detail: zonder die eerdere gebruikers van de zee hadden de vissers letterlijk geen leven gehad. Want chorofylhoudende organismen als algen en bacteriën hebben door fotosynthese zuurstof in de atmosfeer gebracht.

Nu kan ik Van Dalens woorden bagatelliseren. Wat valt er ook te verwachten van een *christen*-politicus? Ik kan wijzen op Genesis 1, 26:

‘God zei: “Laten wij mensen maken die ons evenbeeld zijn, die op ons lijken; zij moeten heerschappij voeren over de vissen van de zee en de vogels van de hemel, over het vee, over de hele aarde en over alles wat daarop rondkruipt.”’

Maar daarmee zou ik van christenen te veel de uitzondering maken, terwijl Van Dalens antropomorfisme eerder de regel is. Het idee voor dit essay ontstond nota bene tijdens een redactievergadering van Noorderbreedte over participatie, het oorspronkelijke thema van dit nummer. Mijn mederedacteurs kwamen allemaal met voorstellen voor artikelen over participatie door mensen. Hebben niet-mensen dan geen belangen?, vroeg ik. Goed punt, vonden mijn mede-redacteurs. Daarna hebben we het thema aangepast: Iedereen doet mee. Maar de vraag blijft grotendeels hetzelfde: wie of wat behoort tot dat ‘iedereen’? En in hoeverre moeten de verschillende belangen van de verschillende leden van dat ‘iedereen’ dan meetellen? En hoe wegen we die tegen elkaar af?

In dit essay verdedig ik de stelling dat de belangen van mensen en niet-mensen in principe even zwaar moeten meetellen, en dat mensen en niet-mensen in principe gelijke rechten moeten hebben. Daarmee bekritiseer ik ook veel mensen en organisaties die zichzelf als milieubeschermers en natuurvrienden zien – Noorderbreedte inclusief. Als eindredacteur van dit tijdschrift heb ik veel artikelen voorbij zien komen waarvan de auteurs voetstoots aannemen dat er op zichzelf niets mis is met visvangst en -consumptie, met dieren houden en slachten, met ingrijpen in het landschap.

Om dit grote onderwerp iets beter behapbaar te maken, behandel ik het aan de hand van een concrete casus. Om te voorkomen dat lezers denken dat ik een verborgen antichristelijke agenda heb, én om te laten zien hoe wijdverspreid het antropomorfisme is, kies ik een milieuwetenschapper als voorbeeld. Om voor gezonde zelfkritiek te zorgen, kies ik een voorbeeld uit Noorderbreedte zelf.

‘Vindt ze het niet zielig dat steeds die lieve kleintjes de pineut zijn?’

Die vraag kreeg universitair docent milieukunde Sanderine Nonhebel voorgelegd in het vorige nummer – Nonhebel houdt namelijk op de oude boerderij waar ze woont schapen en eet die op. De universitair docent antwoordde:

‘Op een gegeven moment wordt het tuig, hoor. Vooral die rammen worden groot en sterk. Die zetten je klem tegen het hek, als ze daar zin in hebben. Dan is het wel: hallo, ik ben de baas hier. En dat betekent dat jij naar de slacht gaat.’

Drie zaken vallen mij op. Eén, Nonhebel suggereert dat er sprake is van redelijk overleg of in elk geval een impliciete deal ('Dan is het wel: ...'). Twee, zij legt de verantwoordelijkheid bij de schapen: wie zich als tuig gedraagt, moet niet zeuren wanneer hij of zij eindigt als gehakt, schijf of lamsbout (in die vormen krijgt de universitair docent haar schapen weer terug van de slager). En drie, Nonhebel ziet zichzelf als de baas. Probeer dit nu eens vanuit de schapen te bekijken. Ten eerste is deze dieren nooit iets gevraagd: Nonhebel heeft eenzijdig besloten schapen te gaan houden, schapen te laten dekken en schapen op te eten. Ten tweede lees ik in het Nb-artikel niets over een specifieke afspraak die de universitair docent en de schapen hebben gemaakt: jullie gaan niet naar de slacht, tenzij jullie je misdragen. Ten derde kan ik nergens uit opmaken dat de schapen en Nonhebel in goed overleg hebben besloten wie de leiding krijgt.

Maar moet dat dan allemaal? Misschien niet als je, zoals sommige christenen, aanneemt dat de mens 'de heerschappij voert'. Maar kun je dat blijven aannemen als je wetenschap serieus neemt? Als je aanneemt dat mensen en niet-mensen voortkomen uit oerknal en evolutie? Het tegenargument ligt voor de hand: God zorgt voor normen en waarden, voor een

ordening, voor een doel van de schepping. Maar de evolutietheorie leert dat er alleen een voortdurend proces is. Mutaties die slechter aangepast zijn aan de omgeving overleven korter; mutaties die beter aangepast zijn aan de omgeving overleven langer. Een doel ontbreekt, net zoals normen en waarden ontbreken. God heeft de mens dan niet de heerschappij gegeven, maar als de mens zichzelf naar boven heeft gevochten is dat even goed, of zelfs beter. Alles wat er is, is de strijd om te overleven, en in die strijd is alles geoorloofd.

Toch valt dit tegenargument eenvoudig te weerleggen. Pak de portemonnee van mensen die het bovenstaande beweren, breek met een hamer een voor een al hun vingers tot ze je hun pincodes geven. Dan blijkt al snel dat zij toch niet alles geoorloofd vinden. Met andere woorden: in de praktijk houden mensen er wel degelijk bepaalde normen en waarden op na.

Ja, maar die normen en waarden gelden dan toch alleen voor mensen onderling? Ook dit klopt niet in de praktijk. Zo zetten natuur- en milieubeschermers zich in voor niet-mensen omdat ze vinden dat er iets het beschermen *waard* is. Deels komt dat voort uit eigenbelang: als mensen te veel niet-mensen vernietigen, brengen ze ook

hun eigen voortbestaan in gevaar. Deels ligt daarachter het idee dat er ook los daarvan normen en waarden gelden voor de omgang met niet-mensen. Zo wilde Nonhebel haar overtollige schapen in eerste instantie aan een veehandelaar meegeven, maar

'Dat voelde meteen al niet goed. De veehandel is niet leuk, mensen gaan er niet fatsoenlijk met dieren om.'

Goed, maar dan kunnen er toch nog andere normen en waarden voor mensen gelden dan voor niet-mensen? Waarom zou dat zo zijn? vraag ik dan. Als iemand wil beschikken over het bestaan van een ander, of dat nu een mens of een niet-mens is, moet zij met verdomd goede argumenten duidelijk maken waar zij dat recht vandaan haalt. Daarmee vallen de gebruikelijke argumenten af. Neem 'mensen zijn intelligent(er)'. Mogen apen dan verstandelijk beperkte mensen eten, als die apen een hoger IQ hebben? En waarom zou überhaupt een intelligentere soort mogen beschikken over niet of minder intelligente soorten? Dat laatste bezwaar geldt ook voor andere standaard argumenten. Mensen kiezen iets wat typisch zou zijn voor hun eigen soort (bewustzijn of cultuur) en beredeneren op basis daarvan dat zij boven andere soorten staan. Zo zou je ook kunnen beredeneren dat vogels boven mensen staan omdat zij beter

Als iemand wil beschikken over het bestaan van een ander moet zij met verdomd goede argumenten duidelijk maken waar zij dat recht vandaan haalt

vliegen of vissen boven mensen omdat ze beter zwemmen. Maar vergeet ik niet een ethische basisregel: *ought implies can*? We mogen pas van mensen verwachten dat zij zich aan bepaalde normen en waarden houden als zij dat ook kunnen. Mijn stelling lijkt het onmogelijke te vragen. Stel dat de belangen van mensen en niet-mensen echt even zwaar meetellen en dat mensen en niet-mensen gelijke rechten krijgen. Mogen wij mensen dan onze tanden niet meer poetsen omdat we daarmee bacteriën verjagen? Geen groenten meer eten omdat we daarmee de lichamelijke integriteit van planten aantasten? Als we met alles en iedereen rekening moeten houden, maken we ons eigen leven onmogelijk.

Tja, de crux zit in de woorden 'in principe' die ik gebruikte; afhankelijk van de situatie krijgt de algemene regel een specifieke invulling. Terug naar de docent milieukunde en haar schapen. Moet zij schapenvlees eten of zijn er alternatieven beschikbaar die voor minder schade (zoals schapenleed) zorgen? Ja, die zijn er: veganistisch voedsel. Betekent dat dan dat mensen nooit vlees mogen eten? Nee, als ik ethiek doceer, vertel ik vaak dat ik in een noodgeval mijn eigen vrouw zou opeten – of haar mij zou laten opeten, afhankelijk van wie de grootste overlevingskans heeft. Nood breekt wetten.

Nu weet ik dat de woorden 'in principe' bijzonder riskant zijn; in plaats van op de regel vestigen ze de aandacht op de uitzondering. Denk aan: 'In principe doe ik alles op de fiets, maar voor afstanden boven de twintig kilometer pak ik de auto.' Ik heb nog zeker tien essays nodig om duidelijk te maken wat het 'in principe' in de praktijk wél moet betekenen. Wel kan ik hier wijzen op boeken die mij geïnspireerd hebben: *Zoopolis* van Sue Donaldson en Will Kymlicka, *Face à Gaïa* van Bruno Latour (vertaald als *Oog in oog met Gaïa*), *Character and Environment* van Ronald Sandler.

Verder kan ik enkele vuistregels geven. Ik hoop dat die iets concreter maken wat het betekent dat de belangen van mensen en niet-mensen in principe even zwaar moeten meetellen, en dat mensen en niet-mensen in principe gelijke rechten moeten hebben.

1 Wees een egel

Houd er bij de uitleg van het 'in principe' rekening mee dat de aarde een beperkte capaciteit heeft. Mensen en niet-mensen kunnen alleen een goed leven leiden als niemand een onevenredig deel van die capaciteit voor zichzelf opeist. Probeer daarom in je privéleven je ecologische voetafdruk ruim onder de één aarde te houden.

Voer professioneel plannen alleen uit als er in de wetenschap consensus bestaat dat die niet voor onnodige milieuschade zorgen. Veronderstel daarbij niet dat schade wel valt te compenseren. Als iets mij als beginnend student milieu-natuurwetenschappen met ontzag vervult, is het de tijdschaal van miljarden jaren waarin het precare evenwicht is ontstaan dat leven op aarde mogelijk maakt. Denk aan het verhaal over het ontstaan van leven en de rol van zuurstof daarin. Neem daarom een voorbeeld aan de egel. Want hoe doen egeltjes het? Heel voorzichtig.

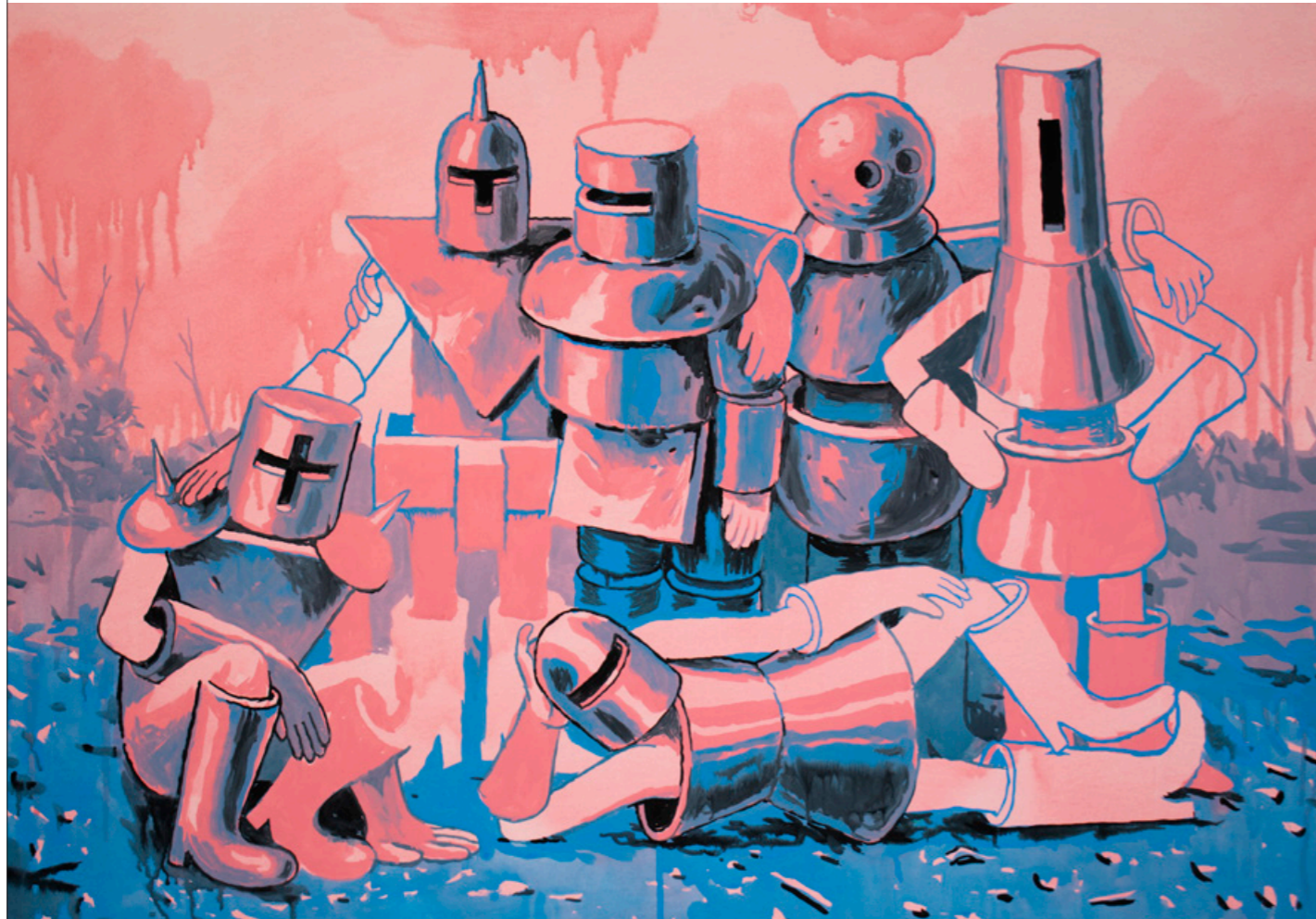
2 Wees geen sprinkhaan

Soms proberen mensen mijn stelling onderuit te halen met een *reductio ad absurdum*. Als die stelling klopt moeten we bacteriën stemrecht geven... Dan moeten we sprinkhanen moreel veroordelen omdat ze onvoldoende rekening houden met de belangen van andere soorten...

Maar het 'in principe' houdt ook in dat we denken vanuit relevante verschillen. Anders dan mensen kunnen bacteriën niet praten en hebben ze geen besef van democratie. Anders dan mensen kunnen sprinkhanen de gevolgen van hun daden niet overzien en kunnen ze niet op andere manieren in hun behoeften voorzien. Sprinkhanen kun je het niet kwalijk nemen als ze de aarde plunderen, mensen wel. •

Podcast Burgerkracht

Tekst Ineke Noordhoff en Bente van Leeuwen / Beeld Bart Nijstad

IEDEREEN DOET MEE

Werkt burgerparticipatie in de praktijk? Voor een Noorderbreedte-podcast praten over die vraag twee deskundigen: ambtenaar Liesbeth van de Wetering en filosoof Nynke Kloppenburg. Ineke Noordhoff leidt het gesprek. Hier een voorproefje.

Burgerkracht heb je in vele soorten en maten. Overheden organiseren enorme inspraakcircussen – voor de Omgevingswet of de energiestrategie bijvoorbeeld. De opbrengst van zulke participatie is vaak beperkt omdat het gesprek vrijblijvend is en oppervlakkig. Ook is van tevoren doorgaans onduidelijk wat er met de inbreng gebeurt. De burgers worden in het kader van een stappenplan ‘ingevoegd’ en de opbrengst lost op in gemeentelijke of provinciale nota’s. Vroeger ging dat anders, schetst Liesbeth van de Wetering. Toen kwamen bestuurders veel meer voort uit een maatschappelijke achterban. Partij en kerk gaven hun opvattingen mee aan de naar voren geduwde bestuurder. De ‘voeding’ vanuit bewoners kwam toen vanzelf uit het eigen netwerk. Nynke Kloppenburg heeft de vele soorten van huidige burgerparticipatie in kaart gebracht. Het minst komen participatievormen voor waarbij inwoners werkelijk zeggenschap krijgen, ontdekte ze. Veel vaker zijn er meer vage doelen. Bij Toukomst kregen burgers een eigen pot met honderd miljoen euro om Groningen vooruit te helpen. In zo’n geval mag je van de overheid verwachten dat ze vertrouwt op wat de burgers met elkaar kiezen en dat vervolgens loyaal uitvoert. In de praktijk loopt dat vaak toch anders. Bestuurders richten zich vooral op hun eigen organisatorische kaders, terwijl de wereld van de burgers er een is van emoties. De twee partijen bezigen andere woorden en vinden elkaar slecht. Soms (vaak?) zijn bestuurders zo bezig met hun eigen agenda dat ze niet goed

meer kunnen luisteren. Van de Wetering haalt Jacques Wallage aan: ‘De politiek heeft de democratie gejat’. Kloppenburg is op grond van haar onderzoek naar burgerparticipatie in de energietransitie kritisch over de resultaten. Ze ziet hoe burgers worden gebruikt om verantwoordelijkheden af te schuiven. Zo vond ze het zelf vervreemdend om als dorpsbestuurder ‘mede-eigenaar’ te worden van een zonnepark – alsof je een bedrijf runt in plaats van deel uitmaakt van een gemeenschap. Als bestuurders hun inwoners als klant gaan zien en burgers zich als consument gaan opstellen, beginnen bij haar alarmbellen te rinkelen.

Toch vinden beide gesprekspartners de beperkte manier waarop bestuurders luisteren naar hun burgers nog geen aanleiding om de revolutie uit te roepen. Het moet gewoon beter. Zowel vanuit de theorie van Kloppenburg als de praktijk van Van de Wetering raden ze bestuurders aan: wees helder over je bedoelingen wanneer je burgers inschakelt en houd je aan je beloftes. Raadpleeg burgers en geef ze je vertrouwen. Misschien oogst je dan ook vertrouwen.

Opvallend is dat Kloppenburg en Van de Wetering elkaar duidelijk in het midden opzoeken. Ze noemen beiden hoe ze snel neergezet worden als ‘voor’ of ‘tegen’, zwart tegen wit. Terwijl je pas vooruitkomt als je naar elkaar luistert. In deze podcast hoor je hoe je ook zonder polarisatie een interessant gesprek krijgt. Kleurrijker zelfs, want juist dan kun je praten over de toekomst. •

Liesbeth van de Wetering werkt voor de provincie Groningen aan beter openbaar bestuur (en deed dat daarvoor tien jaar bij de gemeente Groningen). Zij richt zich daarbij op de verhouding tussen de overheid en haar inwoners. Nynke Kloppenburg studeerde geschiedenis en filosofie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zij onderzocht burgerparticipatie en democratie gekoppeld aan de energietransitie.

PODCAST

Wil je de podcast beluisteren?

ga naar
[noorderbreedte.nl/
rubriek/podcast/](https://noorderbreedte.nl/rubriek/podcast/)

IEDEREEN DOET MEE

VAN BURGERPLAN

**Een gouden formule om een burgerinitiatief te doen slagen, ontbreekt.
Maar hulp van een professional kan waarschijnlijk geen kwaad.
De KNHM, voortgekomen uit de 'Heidemij', helpt kosteloos.**

Tekst Bert Nijmeijer / Beeld Bart Nijstad

Dat je iets wilt waar het openbaar bestuur niet op is gekomen. Iets tot algemeen nut en plezier strekkends. Zeg een mooie uitkijktoren bij een lief meanderend beekje, nieuw leven voor een door God en gemeente verlaten kerk, of onderdak voor oud geworden dorpsgenoten, zodat die hun laatste jaren niet elders hoeven te slijten. Hoe pak je dat aan? Je kunt niet zomaar ergens een toren bouwen, een kerk vertimmeren of een bejaardentehuis beginnen. Zo zit de wereld niet in elkaar.

Tussen burgers en hun plannen staan wetten in de weg en praktische bezwaren. Het gedoe dat erbij komt kijken als je iets aan je leefomgeving wilt veranderen. Een muur van bestemmingsplannen, vergunningen, financiering en bezwaarprocedures. De overheid zelf kan een geduchte tegenstander van burgerinitiatieven zijn. Maar toch: het kan. De meeste scholen, kerken, clubs en verenigingen, zorg- en welzijnsorganisaties, en brandweerkorpsen zijn ontstaan zonder dat er een ambtenaar aan te pas kwam.

'Wij deden al lang voordat het zo heette aan participatie', zegt Pieter Rozema van de KNHM foundation, op een zomermiddag op het Arcadis-kantoor in Zwolle. KNHM is een netwerk van ongeveer vierhonderd professionals dat vrijwillig en 'om niets' burgerprojecten ondersteunt. De vraag is waarom. Uit aardigheid, omdat de professionals zo van mensen houden? 'Omdat ze een passie voor hun leefomgeving hebben, en geloven dat mensen hun eigen leefomgeving mooier kunnen maken.'

In dat streven komen die mooie dingen willende burgers onvermijdelijk aan tafel met professionals die niet zozeer een kennisvoorsprong hebben (burgers weten vaak meer van hun eigen omgeving dan bestuurders), als wel een voorsprong in ervaring en bedrevenheid in 'het spel'. De adviseurs van KNHM en ingenieursbureau Arcadis – beide voortgekomen uit de oude 'Heidemij' – kunnen zorgen voor het beetje rugwind dat burgerprojecten mede naar de finish helpt.

Het heeft kenmerken van een geloof, burgerparticipatie. Het wortelt in de liberale gedachte dat mensen zelf wel weten wat goed voor ze is. 'Geloof in de samenleving', noemt Rozema het. Mensen kunnen het zelf, met een beetje hulp van de adviseur. Hoe dan? Drie voorbeelden: hoe ouderen in hun geliefde dorp Vledder kunnen blijven wonen, hoe een kerk in Lemmer een nieuwe bestemming krijgt, en hoe er toch een uitkijktoren kwam bij het Eeserdiep.

NAAR WERKELIJKHEID

● **Een moeilijke route van idee naar realiteit:** bestemmingsplannen, vergunningen enzovoort
KNHM-adviseurs helpen burgers met het spelen van ‘het spel’
Drie geslaagde voorbeelden: een uitkijktoren, ontmoetingsplaats en verzorgingstehuis

Uitkijktoren bij Eeserdiepje

Het is maar een klein gebiedje, het stroomgebiedje van het Eeserdiep bij Borger. Zo klein dat het in bestuurskringen misschien over het hoofd was gezien. En dat terwijl het een historische plek is, tussen Ees en Borger. Een ‘doorbraak in de Hondsrug’, zeggen Jan Top en Cor van Willigen, gepensioneerd burgers van de gemeente Borger-Odoorn, in een zaaltje van multifunctioneel dorpscentrum het Hunzehuys.

‘Wij hebben gezegd als bevolking: we willen dit gebied herkenbaar maken als historische plek’, vertelt Top. Een burgerplan met twaalf verfraaiingen van het stroomdal voorziet in die wens. Langs de beek kwamen onder meer een wandelpad, gedenkplek, bruggetje, zitplek, ooievaarsnest, speelplek, informatiepaneel en, als klap op de vuurpijl, een uitkijktoren.

Een mooi plan, vond de gemeente. De groep-Eeserdiep, een commissie van Dorpsbelangen Borger, mocht zijn gang gaan, als hij zijn plannen zelf betaalde. Er kwamen een Europese Leader-subsidie, bijdragen van fondsen en een beetje geld van Kern met Pit, de KNHM-‘challenge’ voor kleine burgerinitiatieven. De gemeente zag één probleem: die toren... Het ontwerp van gepensioneerd architect en projectgroeplid Jacob Woldendorp was te hoog en stond volgens de gemeente op de verkeerde plek. De gemeente wilde de toren verder van de beek, bij de weg, achter de bomen.

Arjen Bosch, KNHM-adviseur, later over de telefoon: ‘Het grootste project, de uitkijktoren, zat vast in een bureaucratisch moeras. De initiatiefnemers hadden een ontwerp van een houten toren. Maar de gemeente wilde hem niet op die plek. Er was een probleem met het bestemmingsplan. De gemeente en Het Drentse Landschap wilden de toren verstoppen achter een bosje of plaatsen naast de N34 van Emmen naar Groningen.’ De macht van de ambtenaar is vervolgens: niets doen, zegt Bosch. ‘Als hij een plan niet ziet zitten, werkt hij er gewoon niet aan mee. Op een Leader-subsidie zit een termijn: het project moet dit jaar worden afgerond. Ik raakte door Kern met Pit betrokken. Ik vroeg de leden van de groep-Eeserdiep of ze hun ontwerp wilden loslaten en in detail wilden benoemen wat de bezoeker op de toren zou moeten ervaren. Ze wilden dat mensen de meander in de beek kunnen zien en de gelaagdheid van het landschap kunnen ervaren. Ze zijn met een hoogwerker wezen kijken, op drie plekken.’ Is het een idee om vanuit Arcadis een architect in te huren?, vroeg Bosch vervolgens. ‘Zo kwam de architect Pros ten Hove erbij. De uitgangspunten kwamen weer op tafel: wat moet je kunnen beleven? Ten Hove maakte een nieuw ontwerp, een constructie van trappen. Een transparantere toren, een rank ding. We maakten een nieuwe afspraak met de wethouder, met vertegenwoordigers van het waterschap en Het Drentse Landschap erbij. De wethouder vond het meteen een prachtig plan.

Jan Top, in het Hunzehuys: ‘Het is een ingewikkeld proces. We zijn bezig sinds 2011. De meeste tijd gaat zitten in overleg en vergunningen en subsidies.’ Cor van Willigen: ‘Het gaf meer body toen de KNHM erbij kwam. Toen stonden we steviger in onze schoenen ten opzichte van de gemeente.’ Bosch: ‘Je moet nadenken: hoe zit die ander erin? De gemeenteambtenaar zag ertegenop dat het bestemmingsplan gewijzigd zou worden. Het Drentse Landschap wilde het landschap niet verstoren. Daar zat de crux: je kunnen verplaatsen in de positie van de andere partij. Dat is lastig. Er is vaak gemopper op de overheid, maar het is maar goed dat er bestemmingsplannen zijn. Nu is iedereen trots op het resultaat. Ook Het Drentse Landschap vindt het een mooie toren.’ Bij het Eeserdiep laat Cor van Willigen het resultaat van tien jaar burgerinspanningen zien. Het bruggetje, het ooievaarsnest, de zitplaats, onder een kunstig getimmerd gebint. Een gedenksteen voor de bevrijding van Ees, 12 april 1945. Een vrouw met een hond loopt over het door de groep aangelegde wandelpad. Verderop, waar de speelplaats komt, is een graafmachine bezig. Het verkeer op de N34 overstemt het kalme gekabbel van de beek. De uitkijktoren komt halverwege het pad. De fundering ligt er al. Werklui leggen nu in de werkplaats de laatste hand aan de toren, meteen na de bouwvak wordt hij geplaatst. Dan kun je naar boven en alles mooi zien. Van Willigen kijkt om zich heen. ‘Dit hebben wij allemaal zelf gemaakt.’

De macht van
de ambtenaar is:
niks doen

Ontmoetingsplaats voor Lemmer

De *pake* van Amanda Boesjes runde vroeger dorpshuis De Helling, een legendarische plek. Van de koningin tot de Golden Earring, iedereen kwam er. Maar De Helling bestaat niet meer. Bij het sterfbed van *pake* beloofde Amanda hem: ooit begin ik ook zo iets. Een dorpshuis voor Lemmer.

Nu is Boesjes, geboren en getogen Lemster, een energieke vrouw van begin dertig. Blond, wit T-shirt, gympen. Projectontwikkelaar, standplaats Haarlem. Haar bedrijf heet CU Living, *see you living*. We zitten aan een schafftafel in de vroegere gereformeerde kerk, met Gea Iedema, communicatiespecialist, gemeenteraadslid in Waadhoeke (Franeker en omgeving) en KNHM-adviseur. De verbouwing van de kerk is in volle gang. Het interieur is gestript, er klinken zaag- en slijpmachines, af en toe komt een bouwvakker een slok water halen. Alles ligt onder het bouwstof.

In de bijzaal met podium waar we zitten, komen appartementen voor ouderen en jongeren, naast en bij elkaar. De naastgelegen grote kerkzaal wordt 'een plek waar bijna alles mogelijk is', zegt Boesjes. Exposities, repetities van het Lemster mannenkoor, avonden van de bridgeclub. De preekstoel blijft, van de kerkbanken maken ze nieuwe receptietafels. 'Circular.'

Het is de eerste grote klus van haar eigen bedrijf. Boesjes' plan werd gekozen uit vele inzendingen in een 'tender', uitgeschreven nadat de gereformeerde gemeente in 2018 samenging met de hervormde en

verhuisde naar een andere kerk. Het is commercieel met een ideëel doel: jongeren en ouderen laten samenkomen 'op een unieke plek', zegt Boesjes. 'Een ontmoetingsplek voor Lemmer maken.' Een stichting van vrijwilligers uit het dorp exploiteert de kerkzaal.

Op grote projectdoeken kun je zien hoe mooi het wordt. De galerij boven in de kerkzaal, de *kreak*, blijft aan de kerkzaal gekoppeld. Die bogen bovenin, 'je waant je gewoon in Rome', zegt Iedema. Zij hielp Stichting Lemster Sjerke met organiseren en 'draagvlak' vinden in Lemmer. Zo zouden Lemsters met herinneringen aan de kerk die nog een keer kunnen bezoeken. Omdat dat door corona fysiek niet ging, maakten zij een digitale rondleiding.

'Dit is waar je blij van wordt', zegt Iedema. Jonge mensen die mooie dingen maken. Boesjes maakte een businessplan, zocht investeerders, stapte naar de bank. Het VSB Fonds zei: je moet met de KNHM gaan praten. Zo kwam Gea Iedema erbij. Die boog zich over de vraag: hoe betrek je de buurt erbij? 'Je doel is verbinding', zegt ze. Als je de buurt niet 'meeneemt', komt de loop er straks na opening ook niet zo gauw in. Over een jaar moet het hier bruisen. Jong en oud wonen bij elkaar, in de kerkzaal is muziek, toneel, film. Wat wils voor iedere Lemster. In de bogen van de kerk komen historische foto's. Amanda Boesjes stelde voor om die op akoestisch doek te drukken, dat het Lemster Mannenkoor straks mooi klinkt. Iedema: 'Kijk, dan ben je wakker. Dan denk je mee.'

Leven lang in Vledder

Tot voor kort konden inwoners in hun diepgouden jaren niet in hun geliefde dorp Vledder blijven wonen. Vledderaars die de zorgbehoevende leeftijd hadden bereikt, moesten naar woonvoorzieningen in Havelte, Diever of Dwingeloo. In Vledder was geen plek voor hen en de gemeente Westerveld had geen plannen om een voorziening te bouwen. Dat terwijl Vledder het meest vergrijsde dorp van Drenthe is, zegt Cees Hesse, oud-voorzitter van de vereniging Dorpsbelang. Op een zomerdag, midden juli, zitten we bij Hesse aan de keukentafel, met Guus Verduijn, KNHM-adviseur, standplaats Utrecht. Morgen opent de Borgstee, een prachtige woonboerderij voor senioren Vledderaars. Of er vertegenwoordigers van de gemeente Westerveld bij zullen zijn, is niet bekend. De gemeente is bij de plannen noch de bouw van de Borgstee betrokken geweest.

'We leven in een tijd waarin het gat tussen de overheid en de burgers groter wordt', zegt Hesse, een weldoorvoede mid-zeventiger in een lichtblauw streepjesoverhemd. 'Het is raar dat je voor allerlei zaken de overheid nodig hebt', vindt Verduijn – colbertje, naar achteren gekamd grijs haar. 'Het waren burgers die scholen oprichten, voorzieningen voor armen, de brandweer. In de verzorgingsstaat zijn we gaan verwachten dat alles van de overheid komt.'

In 2012 begon Dorpsbelang met burgergesprekken over zelfstandigheid en zelfredzaamheid. Een tijd van bezuinigingen en krimp van Vledder. Jongeren trokken weg. Hulpbehoevende ouderen, soms mensen die hun leven lang in Vledder hadden gewoond, moesten noodgedwongen het dorp uit. Echtgenoten werden van elkaar gescheiden, zegt Hesse. Bij Dorpsbelang, waarbij 65 procent van de inwoners is aangesloten,

overlegden ze over de vraag hoe het tij te keren. Hoe konden ze ervoor zorgen dat ouderen niet in een hokje achter de geraniums belandden? Vledder heeft de sociale structuur om het anders te doen: het dorp heeft 52 verenigingen, de inwoners zijn actief in het dorpsleven. Vledder is een open dorp, zegt Hesse: 85 procent van de inwoners is hier niet geboren.

Toen ze begonnen kreeg Hesse telefoon van de wethouder: Cees, jullie moeten stoppen, voor je dingen bedenkt die niet in ons beleid passen. De gemeente had afspraken met andere zorgaanbieders, op medewerking hoefden Hesse en de zijnen niet te rekenen. Toen de gemeente eigen plannen voor een woonvoorziening voor ouderen afblies, maakte het dorp zelf een bouwplan. Tientallen inwoners kochten voor vijfduizend euro of een veelvoud een obligatie. De rest van de financiering, nog 65 procent, moest van de bank komen. Maar de banken durfden het niet aan.

Guus Verduijn, oud-directeur van Woonzorg Nederland, hoorde van de plannen via een KNHM-collega. Hij hielp met het bedrijfsplan en hielp mee de Triodos Bank uiteindelijk toch te overtuigen. De KNHM financiert een klein deel mee, dat geeft vertrouwen. De Borgstee heeft de gemeente Westerveld geen geld gekost.

'Het unieke is dat het dorp zelf de regie heeft', zegt Verduijn. Zo zorgt Vledder zelf voor zijn ouderen. De zorgorganisatie, een bedrijf uit Hoogeveen, legt verantwoording af aan Dorpsbelangen. De Borgstee heeft geen kapper of winkeltje, vertelt Hesse. Daarvoor gaan de bewoners naar het dorp. In veel verzorgingshuizen blijven bewoners altijd binnen. Dat is niet goed, zegt Verduijn. 'Je moet ze in de benen houden.' •

WE LATEN

DE GRUTTO

MOOI ROEPEN

Tekst Ankie Lok / Beeld Hannah van der Weide

Eigenlijk zouden we met een gerust hart achterover moeten kunnen leunen. In het wild levende vogels hebben al lang rechten, op Europees en nationaal niveau. De Vogelrichtlijn en Habitatrichtlijn van de Europese Unie vereisen al enkele decennia dat de lidstaten vogels beschermen. Daar is geen woord Frans bij: voor het behoud van alle vogelsoorten moeten leefgebieden in stand worden gehouden dan wel hersteld. Het paradepaardje dat hieruit voortvloeide is Natura 2000, een netwerk van beschermde natuurgebieden in de lidstaten. Nederland heeft de bepalingen uit de EU-richtlijnen vastgelegd in de Wet natuurbescherming. Tot zover het ambtelijke verhaal. De werkelijkheid is zoals altijd een stuk weerbarstiger. Je kunt een vogel rechten geven, maar hoe zorg je dat die worden gerespecteerd? Neem de grutto. De stand van deze weidevogel daalt, al minstens zo lang als dat de Vogelrichtlijn bestaat.

Maar grutto's zitten niet verontwaardigd te twitteren dat de weilanden te droog staan, dat hun nesten weer eens kapot zijn gemaaid, dat de kuikens te weinig insecten vinden, voor het zoveelste seizoen. Dat twitteren moeten wij,

de mensen, voor ze doen, haaks op de druk van lobbygroepen die weinig belang hebben bij natuurbescherming. Soms, in het uiterste geval, spannen we een rechtszaak voor ze aan over de naleving van de wet; succes niet gegarandeerd. Dat EU-landen er overigens langer dan gepland over doen om Natura 2000-gebieden aan te wijzen, duidt er ook al op dat voorschriften en uitvoering twee verschillende werelden kunnen zijn.

Kaart van Nederland

In het verlengde van de wet doemt een meer existentiële kwestie op. De EU schrijft voor alle wilde vogelsoorten in Europa te beschermen. Alle vogelsoorten: dat lijkt een status quo te veronderstellen, een vastomlijnd landschap met flora en fauna dat in een bepaalde vorm is gegoten en intact kan blijven. Ook de filosofie van Bruno Latour, die niet-mensen een prominente plaats wil geven in het 'parlement der dingen', omarmt een kennelijke ordening in het hier en nu (lees 'Oor aan het zeeoppervlak', Noorderbreedte nummer 4/2020). De wereld zoals die bestaat, met het land, water en alle niet-menselijke organismen van dien, moet beter vertegenwoordigd worden.

Zeggenschap geven aan dieren of het landschap: een nobel pleidooi, maar hoe pakt dat uit? Een bedreigde weidevogel als casus.

● **De grutto is al jaren rechtelijk beschermd**, toch daalt de vogelstand
Welk landschap is het beschermen waard?
Weidevogelbeleid is te marginaal, slechts een ‘ecologisch stukje franje’

Maar de wereld is in beweging. Dat was hij altijd en dat is hij nog steeds. Duizenden jaren geleden zag de kaart van Nederland er heel anders uit. In de tijd van de jager-verzamelaars was wat nu ons land is, grotendeels een veenmoeras. In de Romeinse tijd was het een natte wildernis, beschrijft onderzoeker Gerrit Gerritsen in zijn boek *De hooivogel*, waar het moet hebben gewemeld van de waterdieren en -vogels. Zat de grutto daar ook al bij? Vermoedelijk wel.

In recente eeuwen veranderde het landschap vooral onder invloed van ons mensen. Na de aanvankelijk kleinschalige landbouw en veehouderij ontwikkelden we na de Tweede Wereldoorlog een intensieve agrarische sector, waarbij bloem- en kruidenrijke akkertjes werden samengevoegd tot efficiënte ‘bijartlakens’ vol raaigras. Dat laatste bepaalt nu op de meeste plekken in Nederland de horizon. En we zijn langzamerhand gaan inzien dat we daarmee schade aanrichten, onder meer aan de grutto.

Toch dringt zich met de EU-voorschriften en het pleidooi van Latour de vraag op: welk landschap verdient het precies om te worden behouden? We bevinden ons op een overgang, van wat ooit was en bijna verdwenen is – kleine boerderijen met ruimte voor bloemen en grutto’s op de akkers – naar waar het dreigt te eindigen – industriële boerengrootmachten met monoculturen en hooguit foeragerende ganzen. Maar waarom zou het kleinschalige boerenland met zijn weidevogels meer waard zijn dan, zeg, het moeras van langer geleden, toen de menselijke hand nog minder grip had op de inrichting van het landschap en planten en dieren vanzelf meer ruimte hadden?

Madame Kipp

Grutto-onderzoeker Theunis Piersma heeft wel een antwoord op de vraag waarom de kleinschalige akkers ons zo goed passen. Willen we een rijk landschap combineren met productie, stelt hij, dan is dat de afgelopen eeuw goed gelukt. ‘Maar we zijn over de kop geslagen. De bodem is kapot en de biodiversiteit is verdwenen. We laten de natuurlijke processen niet meer voor ons werken, terwijl we dat jarenlang wel hebben gedaan. De productie was destijds weliswaar lager, maar nu is die alleen nog maar hoog omdat we aan het infuus liggen van kunstgrepen, van op aardolie gebaseerde chemie. Dat maakt ons kwetsbaar en het is slecht voor de gezondheid.’

Als hoogleraar trekvoegecologie aan de Rijksuniversiteit Groningen doet Piersma sinds 2004 onderzoek naar de grutto. Zijn team volgt de ‘burgerlijke stand’ in onder meer Zuidwest-Friesland, inmiddels voor het zeventiende jaar op rij. Dat mag uitzonderlijk heten. ‘Ecologisch onderzoek in Nederland is vaak hapsnap, en dat is een probleem

DE VRAAG IS, KOMT DE GRUTTO BOVEN DE ANDERE STEMMEN UIT?

want alles is contextueel. Wat grutto’s overkomt hangt allemaal af van de omgeving. Dus heb je bij je onderzoek een lange adem nodig, want het ene jaar zie je vaak iets heel anders dan het andere.’ Toch is het besef dat langlopende metingen nodig zijn niet zo wijdverspreid, constateert Piersma. ‘Dat is een moeizame strijd.’

Behalve met ringprogramma’s werken de RUG-onderzoekers met satellietzenders, waarmee ze sinds 2009 individuele vogels volgen. En dat bleek een gouden greep om de weidevogel in de belangstelling te houden. De verhalen van individuele grutto’s sloegen aan. Op globalflywaynetwork.org kun je trekroutes en locaties bekijken, bijvoorbeeld van Johan, Amanda of Madame Kipp. ‘Met individuele verhalen hebben we de grutto “geladen”’, zegt Piersma, zich aansluitend bij de woordkeuze van Sytze Pruikma, de componist en vogelaar met wie de hoogleraar zich inzette voor het burgerinitiatief Kening fan ’e Greide, voor het behoud van de grutto en andere weidevogels.

Beeldmerk van boerenland

De storytelling-aanpak werd zo een katalysator van aandacht voor de grutto, met als hoogtepunt zijn uitverkiezing tot Nationale Vogel. Want als je het aan Piersma vraagt, gebeurde dat niet in de laatste plaats dankzij de verhalen uit het RUG-onderzoek. ‘En ja, de grutto heeft natuurlijk van alles mee: hij is fysiek een mooie vogel, met een mooie kleur en lekker lange poten, en hij heeft een uitgesproken geluid. En dan staat hij ook nog voor een iconisch Nederlands landschap dat in alle musea hangt.’

Dat de grutto weet te mobiliseren, helpt eveneens om het verhaal van het boerenland te vertellen. Piersma: ‘Dat is niet gelukt bij de zwaluw of de veldleeuwerik, die een vergelijkbare rol zouden kunnen spelen maar nooit zo zijn geladen. De grutto is een soort beeldmerk geworden van de bescherming van het boerenland, zoals de reuzenpanda voor het Wereld Natuurfonds.’

Ultiem vertelt de grutto daarmee 'ons' verhaal. 'Alles komt in de grutto samen: het landschap, de manier van boeren, de mensen, maar ook wat er in andere delen van de wereld gebeurt, klimaatverandering, kunstmest en gifstoffen. De grutto laat die verbinding fantastisch zien.' Dat maakt de vogel tot onze raadgever, stelt Piersma. 'We moeten toe naar een duurzame landbouw en melkveehouderij waarin we het ecologische wiel weer laten draaien, en ontspenen van onze verslavingen. We moeten onszelf redden. En daar krijgen we de grutto bij cadeau.'

Wie droomt van kleinschaligheid, van akkers met bloemen en vogels, klinkt ook als een romanticus die terug wil naar vroeger. Daarbij presenteert zich nog een overweging. Organisaties voor natuur- en landschapsbehoud zijn veelal opgericht in de eerste helft van de twintigste eeuw (voor de natuur moest het ergste toen overigens nog komen): Het Groninger Landschap, It Fryske Gea en Het Drentse Landschap bijvoorbeeld, allemaal in de jaren dertig. Misschien kleurt ook dat onze voorkeur, namelijk voor een landschap dat destijds in de verdrukking raakte en dat, zo vonden mensen toen, behouden moest worden. Komen onze huidige ideeën over een voorbeeldig landschap uit die beschermingshistorie voort?

Voor Piersma heeft zijn ideaal in ieder geval niets te maken met terug naar vroeger, zo verduidelijkt hij, integendeel: het gaat om een heruitvinding van de manier van boeren. 'Daar kan de grutto een geweldige rol in spelen. Hij is voor mij helemaal geen museumbeest. Juist het omgekeerde, een boodschapper in onze zoektocht naar een *sustainable* toekomst.'

Grutto versus andere stemmen

Dat het anders moet, lijkt de onontkoombare boodschap van onder meer de stikstofcrisis. Onderzoekers van Sovon concludeerden vorig jaar bovendien dat het decennialange weidevogelbeleid en agrarisch natuurbeheer niet helpen om de achteruitgang te keren. De maatregelen zijn te marginaal; kruiden- en bloemenstrookjes, later maaien en vochtiger weilanden hier en daar wegen niet op tegen negatieve invloeden van de intensieve landbouw. Een 'ecologisch stukje franje', noemt Piersma het. 'En dat is lang niet genoeg. In 2004 zat een derde van de grutto's in intensief boerenland, nu is dat nog maar vijf procent. De grutto's hebben al lang gestemd.'

Toch kom je bij het boodschappen doen geregeld koeien en grutto's tegen, in het zuivelschap in de supermarkt. Piersma gelooft er nog niet in: 'Vooralsnog is dat allemaal pure marketing. Ik wil pas een grutto op een pak melk zien als er een meting bij staat: "Deze melk is geproduceerd op een plek waar de grutto's een populatiegroei-snelheid hebben groter dan één". Dat getal snapt iedereen sinds corona.'

Alles bij elkaar geniet de grutto een aardige vertegenwoordiging in onze samenleving, maar de vraag is: komt hij boven andere stemmen uit? 'Nee,' zegt Piersma, 'absoluut niet.' Het lek zit 'm in het beleid. 'Politici zeggen het een en doen het ander. Als puntje bij paaltje komt, buigt de minister voor de macht van Bayer/Monsanto, de havens van Rotterdam of voor Shell.' Een conclusie die pijnlijk is om nog een reden. Luisteren naar de stem van dieren en het landschap is een mooi uitgangspunt, maar ook vrijblijvend zolang we niet de stap zetten om hun belangen daadwerkelijk te dienen. •

Koning van de weide

De **grutto** is een langeafstandstrekker, die broedt in onze streken en overwintert in tropisch Afrika. Negentig procent van de broedvogels van Noordwest-Europa verblijft in Nederland. De grutto profiteerde van kleinschalig boerenland, vooral zoals dat in de negentiende en twintigste eeuw in ons land voorkwam. Het gaf hem de status van oer-Nederlandse weidevogel.

Sinds de opmars van de intensieve landbouw en melkveehouderij gaat het in ons land slecht met de grutto, zo slecht dat experts verwachten dat onze populatie zal uitsterven. Zijn aantal neemt de afgelopen decennia met circa vijf procent per jaar af en is geslonken tot zo'n dertigduizend broedparen. Een schets van zijn lotgevallen in Nederland en in de overwinteringsgebieden verscheen dit jaar, geschreven door gruttokenner Gerrit Gerritsen (*De hooivogel*, uitgeverij Noordboek).

Doe het zelf én samen

Hoe en wanneer participeer jij eigenlijk? Een uitnodiging om kleine stappen te zetten op de voor jou onontgonnen terreinen.

Tekst & beeld Maartje ter Veen

De letterlijke betekenis van het woord participatie is 'actieve deelname', het is daarom goed mogelijk dat je al lang participeert. Ook als je dat misschien niet zo noemt. En toch, op het gevaar af dat het streng klinkt: we participeren lang niet genoeg. We zijn het verleerd.

Gewoonte

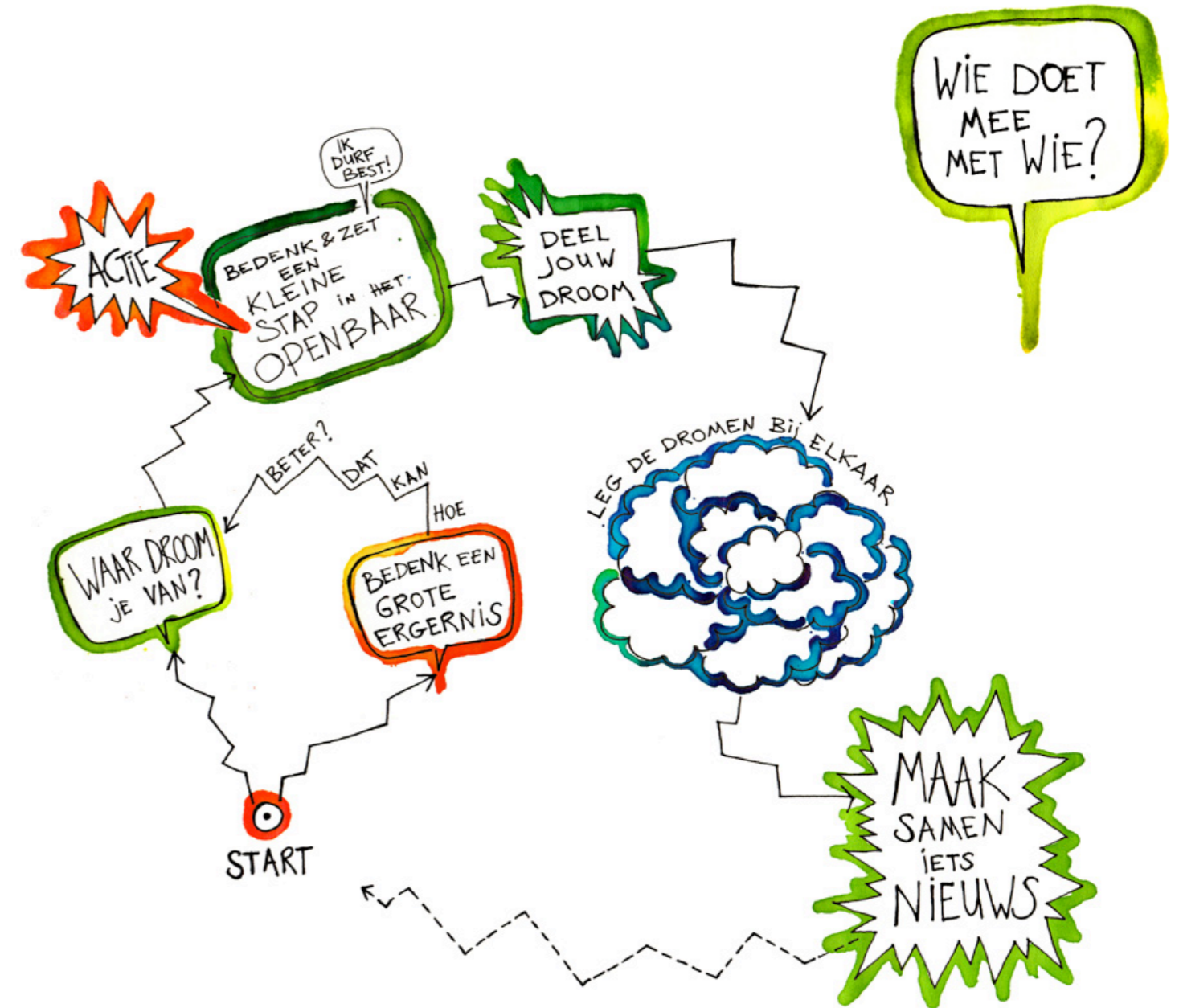
Zowel in de verzorgingsstaat als in de huidige neoliberale realiteit is samenwerken voor het collectieve belang geen gemeengoed. We zijn het niet gewend. Als vanzelf pakken we minder verantwoordelijkheid voor collectieve vraagstukken dan we kunnen.

Dat is logisch, nieuwe gewoontes aanleren kost tijd en aandacht. Gelukkig hoeft participatie zelf niets nieuws te zijn. Je hoeft het wiel niet uit te vinden. Om mee te doen hoef je niet de aanstichter te zijn. Het nieuwe zit dus vooral in de gewoonte, participatie tot vanzelfsprekend onderdeel van jouw dagelijkse routine maken.

Stil en traag

Om iets nieuws te beginnen heb je stilte nodig. Een uitnodigende leegte, ruimte waarin je kunt (dag)dromen. Tegelijkertijd kan die totale leegte ook beangstigend zijn en afremmen, zoals het op een leeg vel spannend is om te beginnen. De eerste pennenstreek is de eerste onvermijdelijke stap naar een nieuw verhaal, een nieuwe tekening. Zonder die stap komt er niets én die stap heeft invloed op wat er verder nog kan komen.

Iedere stap is een opening naar ongekende mogelijkheden. De stap zelf, de eerste stip op het papier, maakt het begin van een nieuw avontuur, een spannende zoektocht.

Veranderingen kosten tijd en aandacht. Ga daarom traag te werk. Door steeds heen en weer te bewegen tussen grootse dromen voor een beter samen en kleine stappen blijf je dicht bij jezelf. En dat is essentieel, want dat heeft invloed op jouw plezier en unieke bijdrage.

Verrijkende verschillen

Met jouw idee, jouw unieke visie op de zaak verrijk je de wereld meer dan met een kleurloze deelname aan een bestaand plan. En dat is ook waar voor de anderen die meedoen.

Daarom is participatie zo spannend, want het is natuurlijk niet zo dat je allemaal dezelfde visie hebt. Het is geweldig als het lukt om de verschillen op tafel te krijgen. Hoe beter dat lukt, hoe rijker het resultaat.

Doe daarom vol overgave mee aan een bestaand plan, maar wel nadat je bij jezelf hebt onderzocht waar jouw hart sneller van gaat kloppen. Om daarna samen aan de slag te gaan, want in je eentje kun je niet participeren. •

De wadplaten en droogvallende zeebodem ten oosten van Vlieland zijn essentieel omdat de natuur er kan rusten en foerageren. Maar mede door de delfstoffenwinning dreigen ze binnen afzienbare tijd te verzuipen.

Tekst Tjessa Riemersma / Beeld Harry Cock

Zoutwinning bedreigt komberging Vlie

‘Dit is het hart van Frisia’, zegt Jeroen Jansen, omgevingsmanager van het zoutwinningsbedrijf. Boven in de hoogste toren op het bedrijfsterrein in de Harlinger haven is het altijd heter dan op de warmste zomerdag. Je ziet de toppen van drie grote ketels, enkele tientallen meters hoog. Het zout bedekt alle buizen en relingen met een laagje wit waarin soms opzichtig en dan weer bedekt namen en binnenpretjes zijn getekend.

Sinds september 2020 wint Frisia natriumchloride uit een diepe aardlaag onder de Waddenzee. Het dochterbedrijf van de Duitse multinational K+S krijgt daar in 2014 de vergunning voor als zijn werkzaamheden op het land boven Harlingen te veel bodemdaling veroorzaken en tot wateroverlast leiden. De vergunning loopt tot 2051 of tot er een bodemdaling van 92 centimeter is bereikt. Op het terrein van Frisia gaat warm water door een drukregelaar de grond in. Enkele kilometers uit de kust, op drie kilometer diepte, lost het water een zoutlaag op en laat het een caverne achter. Vervolgens haalt Frisia de zoutslurrie naar boven, reinigt die en laat het slib in de grote ketels inkoken tot de gewenste droogte.

Het leeuwendeel van het zout gaat naar de chemische en plasticindustrie, als grondstof voor natronloog en kunststoffen als pvc en pur. ‘Met zout kun je alles maken’, zegt Jansen met een klap op tafel. Van wat overblijft maakt Frisia tafelsout, pekelsout, likstenen of in een gladde winter strooizout. ‘Daar is het eigenlijk te mooi voor, ons zout is heel puur’, verontschuldigt Jansen zich voor dat laatste.

Verdrinking

In een rapport dat afgelopen zomer de Tweede Kamer bereikte, zet een adviescommissie van Waddenzeeonderzoekers vraagtekens bij de zoutwinning en de huidige monitoring. De zoutwinning veroorzaakt bodemdaling, zoveel was al duidelijk toen ze van start ging, maar de overheid achtte dat ongevaarlijk omdat de Waddenzee door de constante aanwas van nieuw zand de daling zou compenseren. De monitoring is in handen van Frisia zelf, al controleert een auditcommissie die jaarlijks. Dat zogenoemde meegroeivermogen van de Waddenzee blijkt nu, volgens de commissie, niet conservatief genoeg te zijn ingeschat. Voor het gebied tussen Vlieland, Harlingen en Terschelling, de zogeheten komberging

PREMIUM

Liever luisteren?

Tjessa Riemersma
leest dit artikel
aan je voor.
Vind het op
[noorderbreedte.nl/
rubriek/premium/](https://noorderbreedte.nl/rubriek/premium/)

Vlie, bestaat een kans op verdrinking door de delfstoffenwinning in combinatie met de zeespiegelstijging. De wadplaten en droogvallende zeebodem nemen dan af in omvang en hoogte, waardoor de natuur er niet meer kan rusten en foerageren.

Het rapport is ook kritisch op de mate waarin het mijnbouwbedrijf de effecten op vogels en bodemleven monitort. Zo zou het de data uit het bestaande SIBES-metprogramma niet hebben meegenomen. SIBES is het bemonsteringsprogramma in de Waddenzee met 4.500 meetpunten. Het NIOZ brengt daarmee de samenstelling van de bodem in kaart en het bodemleven, de voedingsbron voor vogels. Volgens hoogleraar trekvoegeleecologie Theunis Piersma is het SIBES-programma belangrijk omdat het Waddenzeebreed is. Daardoor kun je lokale veranderingen afzetten tegen ontwikkelingen in de rest van het gebied en preciezer zeggen of een verandering in het gedrag of de populatieomvang van een soort een lokale oorzaak heeft of niet. 'Ik begrijp er niets van', zegt Piersma. 'Als je de SIBES-data er niet bijhaalt, ben je niet integer aan de gang.'

De monitoring heeft daardoor onder andere onvoldoende zicht op de veranderingen in de samenstelling van het sediment, aldus het rapport. Het zand dat de bodemdaling compenseert, komt uiteindelijk van de Noordzeekant van de eilanden. Omdat het Nederlandse kustbe-

leid erop is gericht de kustlijn vast te houden, wordt er jaarlijks zand opgespoten. Maar zand is niet hetzelfde als de slibbige grond die op de wadplaten en de bodem ligt. 'De vraag is vervolgens ook wie de analyses doet', aldus Piersma.

Volgens Jansen klopt het adviesrapport niet volledig en maakt Frisia wel gedeeltelijk gebruik van SIBES, namelijk voor de bodemdata. Voor het algemene gebruik van de gegevens van SIBES zou het NIOZ volgens hem een voor Frisia te hoge prijs vragen. Omdat de NAM én de overheid het programma bekostigen, zou die laatste de data vrij beschikbaar moeten stellen voor de zoutwinnaars en andere vergunninghouders. Ook over de rest van het rapport is Jansen niet te spreken. 'De adviescommissie heeft Frisia niet gevraagd voor input.'

Hand-aan-de-kraan

Terwijl de zoutwinning onder de Waddenzee al een jaar draait, zijn er nog veel onzekerheden over de schadelijke effecten. Wanneer is er te veel twijfel om nog door te gaan? De vergunning van Frisia is gegeven volgens het hand-aan-de-kraan-principe. Dat betekent dat als er wetenschappelijk gezien redelijkerwijs twijfel is over het optreden van schadelijke effecten voor de Waddennatuur, de zoutwinning eerder ophoudt of stopt.

Maar een hanteerbare definitie van 'redelijke twijfel' ontbreekt, concludeert de commissie. Volgens minister Stef Blok is de grens na dit rapport niet bereikt. Hij heeft Deltares gevraagd voor een nieuw onderzoek en laat de winning doorgaan, omdat de effecten op de korte termijn geen rol zouden spelen. De Waddenvereniging vindt dat onbegrijpelijk. 'In de vergunning staat dat als er twijfel is, de zoutwinning niet doorgaat', zegt projectmedewerker Frank Petersen. 'Dit zou toch die twijfel moeten zijn?' Volgens hem is te onzeker hoe de zeespiegel gaat stijgen. 'Klimaatverandering is niet voorspelbaar. Als je wilt dat de Waddenzee intact blijft, moet je elke grote verstoring weren.'

Volgens Jansen is het niet aan een externe commissie of natuurorganisaties om te bepalen of er wel of geen

redelijke twijfel bestaat, maar aan de auditcommissie. 'Na de rapportage (van het mijnbouwbedrijf, red.) vraagt de minister een auditcommissie, waarin wetenschappers zitting hebben, die te controleren. Zodoende krijgt de minister antwoord op de vraag of er sprake is van wetenschappelijke twijfel of niet.' Piersma vindt die procedure onvoldoende onafhankelijk en gedegen. 'De grote vraag is hier wie de analyses doet. Dat móét de overheid door onafhankelijke wetenschappelijke partijen laten doen zoals het NIOZ of de Rijksuniversiteit Groningen. De basis van de beslissingen moeten geen interne rapporten zijn, maar openbare en door derden gecontroleerde wetenschappelijke artikelen. En ja, dat wetenschappelijke werk is nu eenmaal duur.' •

Volg de Wadden-correspondent online

De vraag welke risico's er aan de zoutwinning kleven, kan deels aan de wetenschap worden uitbesteed. Of de risico's de baten waard zijn, niet: daar gaat geen auditcommissie antwoord op geven. De winsten van de zoutwinning komen sowieso niet ten goede aan de Waddenzee, want het mijnbouwbedrijf is in buitenlandse handen. Kunnen we zonder de producten van de zoutwinning: likstenen, tafelzout en kunststof? Of kunnen ze geproduceerd worden zonder het zout van de Waddenzee? In een online artikel pluist Waddencorrespondent Tjessa Riemersma ook de baten van de zoutwinning bij Harlingen uit.

De Wadden-correspondent is een samenwerking tussen Noorderbreedte en de Waddenacademie. Meer lezen over de Waddenzee doe je op noorderbreedte.nl/rubriek/waddencorrespondent/

Kettingkledingruil Heerenveen

Tekst Ellis Ellenbroek / Beeld Sebastiaan Rodenhuis

De komst van haar dochter, vijf jaar geleden, maakte dat Jildou de Raad (44) nog bewuster ging leven dan voorheen. 'We moeten de wereld een beetje oké voor haar achterlaten.' De Raad verhuisde vorig jaar met haar gezin van Den Haag naar Heerenveen vanwege een nieuwe baan in het Noorden: regiomanager maatschappelijke projecten bij de ANWB. In die tijd las ze op de duurzaamheidsite hetkanwel.nl over kettingkledingruilen, een initiatief van de Amsterdamse Nichon Glerum. Glerum organiseerde kledingruilfeesten, maar die lagen stil door corona. Als de mens niet naar de kleren kan, dan de kleren maar naar de mens, redeneerde Glerum en lanceerde de tas-van-deur-tot-deur.

Haar idee vond navolging. De Raad pakte de handschoen op voor Heerenveen, toen zij vaststelde dat daar nog geen ketting was. Jocyta Agricola uit Luxwoude, die al ruilbeurzen organiseerde, meldde zich ook bij Glerum. 'Jocyta en ik zijn *partners in crime*.' Elf tassen met dameskleren die een tweede leven verdienen, circuleren door Heerenveen, Wolvega en de dorpen Oldemarkt en Luxwoude. En twee spooktassen, die tegen de richting ingaan, voor de afwisseling.

'Het is een inktvlek geworden', zegt De Raad. Afgelopen januari begon het met dertig deelnemers. Aandacht in de *Heerenveense Courant* bracht in vier dagen tijd vijftig nieuwe aanmeldingen. Nu zitten ze op 86 dames. Er zijn ook herentassen, tassen voor tienermeisjes en plussize tassen voor vrouwen met een maatje meer.

Deelnemers krijgen alle tassen van hun categorie langs. Elke twee weken een grote shopper. 'Daar mag je drie dagen in sneuven en uitkiezen en dan breng je de shopper naar de volgende. Spullen die je zelf niet meer draagt, maar waar je iemand anders blij mee wilt maken, stop je in de tas.'

De 86 dames gebruiken een kettingkledingruilapp. 'Je kunt daar zien waar de tassen zijn, foto's delen van je vondsten, of chatten.' Eerst hadden zij een appgroep die soms kon ontwaarden in een kippenhok. 'In de huidige app is het doodse stilte, als je geen berichtjes wilt.'

De ketting is een gezamenlijke verantwoordelijkheid en zo wordt die ook gevoeld, is De Raads ervaring. Een enkele keer duiken er stukken op die naar rook stinken of kapotte kluskleren waar niemand nog in wil lopen, maar dat zijn uitzonderingen.

In het hele land zijn volgens initiatiefnemer Nichon Glerum inmiddels al driehonderd ketens met tienduizend deelnemers in totaal. Jildou de Raad denkt dat het fenomeen een blijvende aanvulling is op gewoon shoppen en ruilbeurzen of -parties. 'Het is gratis en laagdrempelig. Lekker thuis passen en je kunt eens experimenteren met een andere stijl. Als iets toch niets voor je is, stop je het gewoon weer in de volgende tas.' Voor De Raad zelf was de ketting ook een mooie manier om nieuwe mensen te leren kennen in Heerenveen.

Het moet een feestje zijn, vindt zij: 'Een voor een de items tevoorschijn halen, die op je gemak uitvouwen en bekijken en iets opzij leggen als je het leuk vindt.' Een aantrekkelijke presentatie is het begin. Zelf pakt ze de shopper die ze doorgeeft weer zorgvuldig in, met inpakgoeroe Marie Kondo als inspiratiebron: 'Alles op kleur gesorteerd, met een mooi kleurverloopje. En een showstopper bovenop. Een leuk jurkje, een mooi shirtje of een tasje.' •

Meedoen

kan via kettingkledingruil.nl

Wegen van de toekomst

Tekst Karel Brookhuis / Beeld Reyer Boxem

In de toekomst kan het straatbeeld er totaal anders uitzien. Volgens hoogleraar verkeerspsychologie Karel Brookhuis is automatisering in het verkeer onontkoombaar.

Voordat we echt wegen aanlegden, heel vroeger in de savanne, hadden we alleen looppaden over en langs de plekken waar de bedreiging door wilde dieren of obstakels minimaal was. Hoge snelheden hoefden we daar meestal niet te halen, hooguit twintig kilometer per uur (veel harder kunnen we ook niet lopen), terwijl we tegenwoordig rondrijden met snelheden waarvan we de effecten en consequenties niet kunnen overzien. Want, wat zegt snelheid ons nou eigenlijk? Vijftig rijden op een brommertje is geen punt, dat lijkt wel normaal. Kennelijk hebben we helemaal geen goed gevoel voor snelheid. Terwijl hoge snelheden grote risico's met zich meebrengen.

Besef van snelheid

Weleens boven op een flat van tien verdiepingen gestaan, op de rand van de buitenmuur? Vast niet: de meeste mensen hebben een gezonde angst voor grote hoogtes, een evolutionaire bescherming tegen angstwekkende valpartijen. Als je van die flat afvalt, overleef je het namelijk niet. Dat komt door de snelheid die je ontwikkelt tegen de tijd dat je de grond bereikt. Toch hebben we in de evolutie geen gezonde angst ontwikkeld voor (hoge) snelheden. Dat zal wel komen door het eerder genoemde maximum van twintig kilometer per uur voor de meesten van ons. En dat is maar goed. Want als ik (auteur van zeventig plus) met vijftig kilometer per uur tegen een muur

aanloop, zou ik het zeker niet overleven. Dat geldt trouwens ook wanneer ik door een groot motorvoertuig wordt aangereden met vijftig kilometer per uur en dertig betekent al een ambulance naar het ziekenhuis. Maar wie vindt het rijden in een auto met vijftig vandaag de dag nou nog snel? Dat is het wel, want tegen een muur aanrijden met vijftig overleef je vooral omdat de moderne auto vol zit met veiligheidsmaatregelen zoals veiligheidsriemen en kreukelzones.

Hoog tijd dus voor de overheid om bestuurders van motorvoertuigen te laten inzien wat ze aan het doen zijn als ze in een dertigkilometerzone rondrijden met vijftig kilometer per uur. Maar ook overheden zijn vaak niet echt doordrongen van de ernst van de situatie, ook zij onderschatten wat snelheid is. Er wordt al lang gepraat over maatregelen, want alleen een bord met de maximumsnelheid neerzetten voldoet niet, blijkt uit metingen. Maar de kern van het probleem, besef van snelheid, zit nog niet zo tussen de oren van de bestuurders (in beide betekenissen van dit woord).

Van de overheid valt dan ook niet veel te verwachten omtrent dit probleem. Dat blijkt ook: hoewel statistieken laten zien dat de relatie tussen snelheid en de kans op ongevallen exponentieel is (dus hoe sneller des te extra groter de kans op ongevallen), is de maximumsnelheid in Nederland vrolijk verhoogd naar 130. Mijn conclusie is voorlopig dat de topbestuurders van dit land onvoldoende besef van snelheid hebben.

Scooters, stepjes en skateboards

Zoef, daar gaat mij een elektrische step voorbij, terwijl ik rustig op mijn fietsje peddel. Elke dag lijken er wel meer elektrische voertuigen rond te rijden. Behalve auto's ook een baaierd aan kleinere voertuigen: fietsen, scooters, stepjes en zelfs skateboards rijden in groten getale rond. En bijna allemaal halen ze nogal hoge snelheden, vaak wel dertig kilometer per uur, als het niet meer is.

De laatste ongevallencijfers geven aan dat het aantal fietsongevallen met een akelige afloop aan het stijgen is, waarbij het aandeel van de elektrische fiets snel toeneemt. Van de andere genoemde elektrische voertuigen zijn er (mij) geen cijfers bekend, maar de risico's lijken voor zichzelf te spreken. En wat eveneens voor zichzelf spreekt, is de rol van snelheid bij ongevallen met deze voertuigjes, zo onbeschermd als de berijder over de wegen zoekt.

Denk nou niet dat hier een pleidooi wordt gehouden tegen het gebruik van elektrische voertuigen, integendeel. Allereerst zijn ze minder schadelijk voor het klimaat, zeker als de productie en het gebruik milieuvriendelijk kunnen worden uitgevoerd. Maar ook voor de minder mobiele mens, niet in de laatste plaats ouderen, betekent een elektrisch voertuig, fiets of scootmobiel, vaak een uitkomst. Want behoud van bewegingsvrijheid, van mobiliteit is een groot goed: het helpt om sociale contacten te onderhouden en vereenzaming tegen te gaan. Maar oh, die snelheid!

- **Gezonde angst** voor hoge snelheden ontbreekt
De mens is niet geschikt voor het besturen van semi-automaten
Automatisering is ondanks enkele rampzalige ongevallen toch veiliger dan menselijke besturing

Auto's

De auto-mobiel (= zelf-voortbewegend) is eind negentiende eeuw ontwikkeld tot een voertuig met verbrandingsmotor dat personen en goederen van A naar B transporteert. Al snel werden de bestaande wegen daar op aangepast en ook de auto onderging rigoureuze aanpassingen in snelheid, comfort en uiteindelijk ook veiligheid. Dat laatste loopt altijd een beetje achter, vooral door onderschatting van de risico's door alle bestuurders.

Gezien de eerdere constatering dat snelheid de grote risicofactor is in het verkeer, nemen we snelheid eens onder de loep. Hoe hoger de rijsnelheid, hoe hoger de botssnelheid en des te ernstiger de letsels. Hoe hoger de rijsnelheid des te minder de beschikbare tijd om alle informatie op en om de weg te verwerken en erop te reageren, en ook de remweg wordt navenant langer. De conclusie lijkt eenvoudig: vermijd te hoge rijsnelheid, pas de snelheid aan aan de actuele situatie. Wegbeheerders doen dat bijvoorbeeld met matrixborden boven de weg met snelheidsaanpassingen. Dat kan en gebeurt in toenemende mate ook in de auto zelf, met snelheidsadviezen die aangepast worden aan de lokale limiet, maar ook op basis van andere informatie zoals afstand tot en snelheid van de voorligger (Intelligent Speed Assistance, ISA).

ISA is gek genoeg al oud, het werd dertig jaar geleden ontwikkeld door de verkeerspsychologen van het Verkeerskundig Studiecentrum (RUG). Vooral automobiefabrikanten vonden het aanvankelijk maar niets en ook

veel politici hebben zich lang verzet. Dat de auto het heft in handen neemt, is nog steeds controversieel, ondanks het feit dat die over meer informatie beschikt dan de menselijke bestuurder en sneller reageert (en niet in slaap valt). Maar het automatiseren van verkeer op de weg is op den duur onvermijdelijk, de vraag is vooral hoever we dat willen doorvoeren.

'Tesla killed his driver'

Het gedrag van automatisch rijdende motorvoertuigen is nog steeds actueel. Sinds 'Tesla killed his driver' draait een groot deel van de discussie om de (technische) onvolmaaktheid van geautomatiseerde voertuigen. De National Highway Traffic Safety Administration (NHTSA), is een onderzoek gestart naar dertig ongelukken in de Verenigde Staten die sinds 2016 plaatsvonden en waarbij wordt vermoed dat de *autopilot* was ingeschakeld. Bij de afgeronde onderzoeken is gevonden dat slechts in drie van de dertig gevallen de *autopilot*functie **niet** de oorzaak van het ongeluk was.

Van volledig zelfstandig, overal rijdende automaten is nog (lang) geen sprake. De bestuurder wordt door alle fabrikanten een behoorlijk belangrijke rol toebedeeld, minstens de rol van supervisor en verantwoordelijke persoon. Maar tientallen onderzoeken hebben de grote risico's van deze benadering al aangetoond: de mens is niet geschikt om zo'n semi-automaat te superviseren. En dan is er nog maar heel weinig gekeken naar de reacties van andere verkeersdeelnemers, het gedrag van de mens die op straat in het verkeer een (semi)automatisch voertuig tegenkomt. Het weinige onderzoek dat er is, lijkt aan te geven dat de automaat wordt beschouwd als een gewoon voertuig. Wij hebben dan de neiging te denken dat de automaat zich net zo gedraagt, dezelfde soort keuzes maakt als wij zouden doen. Helaas, in de computer van de automaat is alles voorgeprogrammeerd, zijn de gedragsalternatieven beperkt, gebaseerd op een (beperkte) waarneming van de situatie waarin het voertuig zich bevindt. Dat heeft dus volgens NHTSA al geregeld geleid tot rampzalige ongevallen, met tientallen doden.

Automatisering onontkoombaar

Verkeer en vervoer wel of niet automatiseren is geen vraag, het gebeurt gewoon. Het voertuigbrein is een computer die, uitgerust met

Karel Brookhuis is verkeerspsycholoog, opgeleid bij het Verkeerskundig Studiecentrum (RUG). In 2001 werd hij benoemd tot hoogleraar aan de Technische Universiteit Delft, en sinds 2008 is hij ook hoogleraar aan de RUG, sinds 2021 emeritus. Brookhuis is gespecialiseerd in gedragsonderzoek in verkeer en vervoer.

'Verkeer wel of niet automatiseren is geen vraag, het gebeurt gewoon'

Karel Brookhuis

kunstmatige (super)intelligentie, veel meer kan dan het menselijk brein. Maar het mist de menselijke intelligentie met de flexibiliteit om buiten normale kaders te denken en heeft geen normen, waarden en (culturele) beperkingen. Daar komt bij dat wij mensen graag schuldigen van ongelukken en schade voor de rechter slepen, wat bij computers lastig zal worden.

Wij moeten ons realiseren dat er een cultuuromslag moet plaatsvinden. De grote voordelen van automatisering (met name veel minder fouten) worden geleverd door een machine die ons soms zomaar veel leed kan berokkenen. De cultuuromslag moet gebaseerd worden op een nuchtere afweging van aantallen doden en (zwaar)gewonden met en zonder automatisering, zonder emoties. •

Naar het strand

Lezersaanbieding

Het is de mooiste combinatie van cultuur en natuur, zes van de betere filmhuisfilms en de weidse landschappen van het Waddengebied. Samen met Podium Vlieland gaat Noorderbreedte in januari *Naar het strand*. We slenteren door het zand en ontdekken verhalen over vissers, paleontologen, strandtenthouders, zanaanbidders en vogelwachters. De films variëren van een aangrijpend drama tot een overweldigende documentaire. Strandromantiek botst op het soms harde bestaan aan de kust in ontroerende verhalen vol prachtige landschapsbeelden.

Uiteraard heeft Podium Vlieland het theater 'coronaproof' gemaakt. Gezondheid en veilig-

heid van de bezoekers staan altijd voorop. Podium Vlieland en tijdschrift Noorderbreedte bieden een aantrekkelijk arrangement voor deze filmweekenden en -midweken aan. Comfortabele kamers, uitgebreid ontbijt, een fiets en natuurlijk de beste plaatsen bij de mooiste films vanaf € 189 per persoon op basis van een tweepersoonskamer. Alleenreizenden betalen een toeslag van € 39,50 voor een eenpersoonskamer.

Naar het strand

Eén eiland, drie dagen, zes films

Een midweek en twee filmweekenden

Boeken via podiumvlieland.nl

Het prijswinnende Engelse drama *Ammonite* is een van de films die op Vlieland is te zien

Meer Noorderbreedte

Nog niet uitgelezen? Op onze site vind je extra series, voorgelezen artikelen en een heel archief om in te duiken. Met onder andere:

Lelylijn: wensdroom of spookbeeld?

Noorderbreedte zoekt balans in onze leefomgeving.

Hoort de Lelylijn daarbij?

Koos Vos onderzoekt in een driedelige serie argumenten voor en tegen. noorderbreedte.nl/rubriek/lelylijn/

Na de NAM-vlam

In de afgelopen Noorderbreedte brachten we een voorproefje van de eerste aflevering van het verhaal over de NAM-locatie in Leermens, plus fietsroute. Nu staat ook de tweede aflevering online die zich in Ten Post afspeelt. Dus: download de route en pak je fiets. noorderbreedte.nl/rubriek/na-de-nam-vlam/

Stadstuinieren

Noorderbreedte-stagiair Robin Kramer gaat in een blogserie op zoek naar zijn groene vingers. Hoe ontwikkel je die in een stad? noorderbreedte.nl/rubriek/stadstuinieren/

Nb

Sluit je aan bij Noorderbreedte

Word jij ook gedreven door liefde voor het Noorden? Met onafhankelijke journalistieke publicaties in tijdschrift Noorderbreedte inspireren we tot zorgvuldige omgang met onze leefomgeving. Ook doen we steeds meer online, met premium content alleen voor leden, zoals toegang tot ons rijke archief. Dus log snel in op noorderbreedte.nl. Tips en suggesties over bijdragen kun je sturen naar redactie@noorderbreedte.nl

Noorderbreedte bestaat dankzij abonnees. Word abonnee (via onze website) en ontvang een jaar lang alle uitgaven van Noorderbreedte en toegang tot online premium content voor € 43,50

Bestuur

Willem Smink, voorzitter
David Inden, penningmeester
Alie Alserda, secretaris
Sandra van Assen, Hendrik Oosterveld
en Tjerd van Riemsdijk
stichting@noorderbreedte.nl

Zakelijke leiding

Erik Moesker
erik@noorderbreedte.nl

Kantoor en adres

Akkerstraat 99A, 9717 KZ Groningen

Los nummer kopen? Verhuis je of heb je andere ledenzaken te melden? Je kunt daarvoor terecht op noorderbreedte.nl onder 'tijdschrift' en de subtitel 'ledenservice'.

De volgende Noorderbreedte verschijnt op 9 december 2021

noorderbreedte.nl
ISSN 0166-4948

Hoofredactie

Bente van Leeuwen
redactie@noorderbreedte.nl

Eindredactie

Maarten Meester

Redactie

Dorine van den Beukel, Kim van Dam, Rieja Raven, Tjessa Riemersma, Mark Sekuur, Leonie Wendker, Dien Wiersma-den Engelsman en Freya Zandstra

Medewerkers

Ineke Aarens, Ina Bos, Karel Brookhuis, Ellis Ellenbroek, Robin Kramer, Ankie Lok, Wim Melis, Bert Nijmeijer, Ineke Noordhoff, Nynke Agnes Postma, Maartje ter Veen en Herman Vogt

Beeldredactie

Reyer Boxem

Beeld

Reyer Boxem, Lisa van Casand, Harry Cock, Heleen Haijtema, Marijke Klamer, Bart Nijstad, Nynke Agnes Postma, Sebastiaan Rodenhuis, Shootmedia, Maartje ter Veen en Hannah van der Weide

Grafisch ontwerp

Shootmedia

Font

Agipo, Larish – radimpesko.com

Lithografie en druk

Drukkerij Raddraaier, Amsterdam

**Betrokken bij het Noorden
Jij ook? Word abonnee!**

noorderbreedte.nl